«بسمه تعالی»

تحلیل فقهی و تطبیقی «نماز خوف» بر جنگ‌های نظامی معاصر با تأکید بر دیدگاه شهید آیت‌الله خامنه‌ای(ره)

مبینا اسدزاده[۱]، حانیه تقدسی[۲]، نعمت الله فیروزی[۳]*

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد پیوسته فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشگاه بین المللی امام رضا علیه‌السلام، مشهد، ایران.
m.asadzade@imamreza.ac.ir
۲. دانشجوی کارشناسی ارشد پیوسته فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشگاه بین المللی امام رضا علیه‌السلام، مشهد، ایران.
haniye.taghadosi@imamreza.ac.ir
۳. استادیار گروه الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه بین المللی امام رضا(ع)، مشهد، ایران(نویسنده مسئول). firoozi@imamreza.ac.ir

نسخه پیش از انتشار اثر

چکیده

تشریع «صلاة الخوف»در شریعت اسلامی گواه بر جایگاه و تداوم فریضه نماز در میدان نبرد است اما تحول ماهیت مخاصمات از جنگ‌های سنتی به بمباران‌های هوایی، سلاح‌های هدایت‌شونده از راه دور، پهپادهای انتحاری و جنگ‌های ترکیبی، این پرسش را مطرح می‌سازد که آیا الگوهای فقهیِ سنتی نماز خوف قابلیت انطباق با تهدیدات مدرن را دارند. پژوهش حاضر با روش تحلیلی و رویکرد استنباطی، گردآوری داده‌ها از متون فقهی امامیه و تأکید بر دیدگاه‌های شهید آیت‌الله خامنه‌ای(ره)، با بهره‌گیری از روش تنقیح مناط و تحلیل مبتنی بر قواعد ثانویه به این پرسش پاسخ می‌دهد. فرضیه پژوهش آن است که فقه اسلامی با تکیه بر قواعدی چون «لاضرر»، «لاحرج»، «المشقة تجلب التیسیر» و قاعده «اهم و مهم»، توانایی انطباق بر تهدیدات مدرن را داشته و الگوهای سنتی پس از تفسیر عرفی از «خوف» و «آستانه خطر»، بر مصادیق جدید قابل تطبیق هستند. یافته‌ها نشان می‌دهد قواعد ثانویه دایره رخصت‌های نماز خوف را تا جنگ الکترونیک گسترش می‌دهند و بر چهار اصل مشترک تأکید دارند: عدم سقوط نماز، وجوب ادای آن به هر نحو ممکن (حتی با ایماء و اشاره)، اسقاط شرط استقبال قبله در صورت تعذر عرفی و جواز تجمیع نمازها در حالت آماده‌باش. بر اساس تنقیح مناط از اقسام سه‌گانه نماز خوف، احکام شرعی معینی برای وضعیت‌های پنج‌گانه (بمباران شدید، پناهگاه‌های زیرزمینی، آماده‌باش پدافندی، پدافند ثابت و موقعیت خلبانان) استنباط گردیده است. پژوهش ضمن اثبات کارآمدی فقه امامیه در انطباق با مخاصمات معاصر، یک نظام عملیاتی متناسب با درجات مختلف تهدید ارائه می‌دهد که می‌تواند الگویی برای تدوین آیین‌نامه‌های عبادی-رزمی در سخت‌ترین شرایط جنگی باشد.

کلیدواژه‌ها: نماز خوف، جنگ‌های دوره معاصر، بمباران هوایی، قاعده لاحرج، شهید آیت‌الله خامنه‌ای(ره).

مقدمه

فریضه نماز در اسلام چنان جایگاهی دارد که در سخت‌ترین شرایط نیز ساقط نمی‌شود. تشریع «صلاة الخوف» در آیه شریفه «وَإِذَا كُنْتَ فِيهِمْ فَأَقَمْتَ لَهُمُ الصَّلَاةَ فَلْتَقُمْ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ مَعَكَ وَلْيَأْخُذُوا أَسْلِحَتَهُمْ فَإِذَا سَجَدُوا فَلْيَكُونُوا مِنْ وَرَائِكُمْ وَلْتَأْتِ طَائِفَةٌ أُخْرَى لَمْ يُصَلُّوا فَلْيُصَلُّوا مَعَكَ وَلْيَأْخُذُوا حِذْرَهُمْ وَأَسْلِحَتَهُمْ وَدَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ تَغْفُلُونَ عَنْ أَسْلِحَتِكُمْ وَأَمْتِعَتِكُمْ فَيَمِيلُونَ عَلَيْكُمْ مَيْلَةً وَاحِدَةً وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِنْ كَانَ بِكُمْ أَذًى مِنْ مَطَرٍ أَوْ كُنْتُمْ مَرْضَى أَنْ تَضَعُوا أَسْلِحَتَكُمْ وَخُذُوا حِذْرَكُمْ إِنَّ اللَّهَ أَعَدَّ لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا مُهِينًا»(نساء/۱۰۲) و سنت نبوی که در روایات اهل‌بیت علیهم‌السلام به تفصیل بیان شده، گواه روشنی بر این مدعاست که شارع مقدس حتی در بحبوحه نبرد نیز بندگان را از عبادت بازنداشته، بلکه کیفیتی متناسب با خوف ارائه کرده است (حرعاملی، ۱۴۰۹، ج۸، ص۴۳۳). ماهیت جنگ در عصر حاضر به کلی دگرگون شده است. بمباران‌های هوایی، موشک‌های بالستیک و کروز، پهپادهای انتحاری و جنگ‌های الکترونیک، تهدیدی ناگهانی از بالا و بدون رویارویی مستقیم ایجاد می‌کنند. در این موقعیت‌ها، مفروضات فقهیِ نماز خوف مانند امکان تقسیم صفوف، مشاهده مستقیم دشمن، و حرکت آهسته و پیش‌بینی‌پذیر نیروها با چالش اساسی مواجه شده است. بنابراین پرسش اصلی پژوهش این است که آیا الگوهای فقهی صلاة الخوف قابلیت انطباق با تهدیدات معاصر همچون بمباران هوایی و جنگ‌های غیرمتعارف را دارند؟

از منظر رهبر شهید انقلاب اسلامی، تأمل در ادبیات قرآنی جنگ که سرشار از مضامین بشارت است، امری ضروری می‌نماید. ایشان تأکید می‌فرمایند که آیه شریفه «وَيَستَبشِرونَ بِالَّذينَ لَم يَلحَقوا بِهِم مِن خَلفِهِم أَلّا خَوفٌ عَلَيهِم وَ لا هُم يَحزَنونَ» (آل‌عمران/۱۷۰)، بشارت به نفی دو آفت بزرگ (ترس و اندوه) را نوید می‌دهد لذا اگر جامعه اسلامی خواهان نشاط، امید و طراوت در نسل جوان است، باید به این گزاره ملکوتی و قرآنی ایمان بیاورد؛ چنانکه در آیه دیگر می‌فرماید: «إِنَّ الَّذينَ قالوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ استَقاموا تَتَنَزَّلُ عَلَيهِمُ المَلائِكَةُ أَلّا تَخافوا وَ لا تَحزَنوا» (فصلت/۳۰) یعنی مقاومت و استقامت، خود عامل زدودن خوف و حزن است (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۹/۰۶/۳۱). بر این اساس، فقیه در مقام تشریع صلاة الخوف، نه با نگاه ترس از دشمن، بلکه با نگاه بشارت و استقامت، احکام را برای رزمندگان تبیین می‌کند و حفظ این فریضه الهی را در هر شرایطی واجب می‌شمارد لذا اقامه نماز در میدان نبرد، نه تنها عبادتی برای دفع ترس، بلکه مصداق عینی این استقامت و زمینه‌ساز نزول بشارت‌های الهی است.

ضرورت و اهمیت تحقیق از دو جهت است: نخست از حیث تکلیف‌شرعی؛ نماز ستون دین است و ترک آن در شرایط جنگی، بدون علم به حکم شرعی، خطر غفلت از واجب عظیمی را به دنبال دارد. دوم از منظر حقوقی و نظامی؛ نیروهای مسلح کشورهای اسلامی نیازمند آیین‌نامه‌های عملیاتیِ شفاف و مبتنی بر فقه پویا هستند تا هم آمادگی رزمی حفظ شود و هم حقوق عبادی رزمندگان تضمین گردد. پیشینه تحقیق نشان می‌دهد که هرچند در کتب فقهی مذاهب خمسه ابوابی مستقل به «صلاة الخوف» اختصاص یافته است و در آثار معاصر نیز فتاوای مراجع بخشی از نیاز را پاسخ گفته اما تطبیق نظام‌مند صلاه خوف بر جنگ‌های نظامی معاصر کمتر مورد توجه قرار گرفته است. روش پژوهش از نوع بنیادی-کاربردی و به روش تحلیلی و اجتهادی (استنباطی) است. داده‌ها با استفاده از منابع کتابخانه‌ای شامل قرآن، تفاسیر شیعی مانند الصافی، کتب روایی الکافی، وسائل الشیعه، من لایحضره الفقیه، متون فقهی امامیه مانند شرائع، جواهر، عروه الوثقی، فتاوای معاصر شهید آیت‌الله خامنه‌ای(ره) و قوانین و رویه قضایی بین‌المللی (اساسنامه رم) گردآوری شد و با استفاده از روش

نسخهٔ پیش از انتشار (یاور راسته)

تطبیق مفاهیم فقهی بر مصادیق جدید (تنقیح مناط) و با تکیه بر قواعد فقهی همچون «المیسور لا یسقط بالمعسور»، احکام نماز در شرایط پنج‌گانه (بمباران شدید، پناهگاه، آماده‌باش، پدافند ثابت، موقعیت هوایی خلبان) استنباط و تحلیل شده است.

پیشینه پژوهش

بررسی آثار و مقالات نوشته‌شده در حوزه نماز خوف و قواعد مرتبط با اضطرار نشان می‌دهد که هرچند مبانی فقهی صلاة الخوف در کتب فقهی امامیه به تفصیل تبیین شده، اما تطبیق نظام‌مند آن بر مخاصمات معاصر کمتر مورد توجه قرار گرفته است. در ادامه، پژوهش‌های پیشین که به صورت مستقیم یا غیرمستقیم با موضوع مقاله پیوند دارند، معرفی و نقد می‌شوند.

ملکیان (۱۳۸۸) در مقاله «نماز خوف در قرآن» به بررسی سوره مبارکه نساء و دیدگاه مفسران درباره شأن نزول و کیفیت اقامه نماز خوف در آیات ۱۰۱ تا ۱۰۳ پرداخته است. وی با اشاره به اختلاف نظر در این که آیا آیات مذکور در غزوه ذات‌الرقاع نازل شده یا در سفر حدیبیه، بر این باور است که اصل تشریع نماز خوف، تأکیدی بر عدم سقوط نماز در شرایط جنگی است. نقاط قوت این پژوهش، تمرکز بر جنبه تفسیری و تاریخی آیات و ارائه دیدگاه‌های مختلف مفسران است. نقاط ضعف آن نیز محدود بودن به تفسیر آیات و نگاه تاریخی است؛ به گونه‌ای که به تطبیق احکام نماز خوف بر تهدیدات نوین مانند بمباران هوایی و سلاح‌های هدایت‌شونده نپرداخته و از قواعد ثانویه مانند «المیسور لا یسقط بالمعسور» و «لاحرج» به عنوان مبنای انطباق احکام بر مصادیق جدید غفلت کرده است. رابطه با پژوهش حاضر: این مقاله زمینه تفسیری مناسبی برای پژوهش حاضر فراهم می‌کند، اما خلأ تطبیق نظام‌مند احکام بر مصادیق مدرن را پر نمی‌کند.

امامی قشلاق، رئیسی و حسینیه (۱۳۹۷) در مقاله «تحلیل کاربردی قاعده فقهی اضطرار در مسئله جواز سقط جنین»، به تبیین مفهوم اضطرار و قلمرو قاعده «الضرورات تبیح المحظورات» در فقه امامیه پرداخته‌اند. نقاط قوت این پژوهش، تحلیل دقیق مبانی نظری اضطرار و قید «الضرورة تقدر بقدرها» است که در بحث نماز خوف و شدت خوف کاربرد دارد. نقاط ضعف آن، ناظر بودن به مسائل پزشکی-حقوقی و عدم پرداخت به مصادیق جنگی و عبادی است. همچنین بعد فقهی-عبادی اضطرار در میدان نبرد (مانند سقوط شرط استقبال قبله با تبدیل جماعت به فرادا) در آن مغفول مانده است. رابطه با پژوهش حاضر: این مقاله از جهت مفهوم‌شناسی اضطرار برای مقاله حاضر مفید است، اما به طور خاص به نماز خوف و وضعیت‌های جنگی نپرداخته است.

بهاری اردشیری و شفیعی (۱۴۰۲) در مقاله «بررسی تحلیلی قاعده اضطرار در حقوق و فقه اسلامی»، قاعده اضطرار را در دو نظام فقه و حقوق کیفری تطبیق داده‌اند. ایشان با استناد به ماده ۱۵۲ قانون مجازات اسلامی، شرایط اضطرار موجه را تبیین کرده و به تفاوت میان «خوف» و «اضطرار» اشاره نموده‌اند. نقاط قوت این پژوهش، مفهوم‌شناسی دقیق اضطرار و تمایز آن از خوف است که برای مقاله حاضر مفید است. نقاط ضعف آن، عدم پرداخت به طور خاص به نماز خوف و وضعیت‌های جنگی است. رابطه با پژوهش حاضر: این مقاله از جهت مفهوم‌شناسی و تمایز میان خوف و اضطرار به عنوان مبنای نظری مقاله حاضر عمل می‌کند، اما خود به تطبیق این مفاهیم بر نماز خوف در نبردهای مدرن نپرداخته است.

نسخه پیش از انتشار ارائه شده

حبیبی و شریفی (۱۴۰۲) در مقاله «بررسی اندیشه جهاد دفاعی در ارتباط با جنگاوری‌های ترکیبی و نامتعارف»، به تحلیل اندیشه جهاد دفاعی در مواجهه با جنگ‌های ترکیبی و نامتعارف پرداخته‌اند. نقاط قوت این پژوهش، توجه به ماهیت متحول جنگ‌های معاصر و ضرورت بازنگری در احکام جهاد است. نقاط ضعف آن، عدم ورود به احکام عبادی نماز خوف و کیفیت اقامه آن در شرایط جنگ‌های ترکیبی است. رابطه با پژوهش حاضر: این مقاله چارچوب کلان جهاد دفاعی را ترسیم می‌کند، اما خلأ تطبیق احکام عبادی بر مصادیق نوین را پر نمی‌کند. گلپایگانی (۱۳۶۳) در کتاب «احکام نماز خوف و مطارده جهت آگاهی رزمندگان در جبهه»، به بیان احکام عملی نماز خوف و مطارده برای رزمندگان پرداخته است. نقاط قوت این اثر، کاربردی بودن و ارائه احکام به صورت ساده و قابل فهم برای رزمندگان است. نقاط ضعف آن، فقدان تحلیل فقهی-استدلالی عمیق و عدم توجه به قواعد ثانویه و مبنای استنباط احکام است. رابطه با پژوهش حاضر: این کتاب به عنوان یک منبع کاربردی برای بیان احکام نماز خوف مفید است، اما فاقد چارچوب نظری و روش‌شناختی برای تطبیق نظام‌مند احکام بر مصادیق مدرن است.

صدر (۱۴۳۳ق) در کتاب «الوافیة فی حکم صلاة الخوف فی الإسلام»، به بررسی تفصیلی احکام نماز خوف در فقه اسلامی پرداخته است. نقاط قوت این اثر، جامعیت در بیان اقوال فقها و تحلیل ادله روایی است. نقاط ضعف آن، عدم توجه به مصادیق نوین جنگ‌های مدرن و عدم ارائه چارچوب عملیاتی برای شرایط متغیر جنگی است. رابطه با پژوهش حاضر: این کتاب به عنوان یک منبع فقهی جامع در باب نماز خوف، مبنای استنباطی مقاله حاضر را تقویت می‌کند، اما خود به تطبیق با جنگ‌های معاصر نپرداخته است. احمدی‌فر، عبادی و قاسم (۱۴۰۶) در مقاله «واکاوی تطبیقی اضطرار در فقه عبادی و فقه جهاد با تأکید بر احکام نماز و روزه در شرایط جنگی»، به تحلیل تطبیقی مفهوم اضطرار در دو حوزه فقه عبادی و فقه جهاد پرداخته‌اند. نقاط قوت این پژوهش، نوآوری در تفکیک میان اضطرار در فقه عبادی و فقه جهاد و توجه به احکام نماز و روزه در شرایط جنگی است. نقاط ضعف آن، عدم ارائه یک نظام عملیاتی مشخص برای موقعیت‌های مختلف جنگی (مانند بمباران هوایی، پناهگاه، آماده‌باش پدافندی) و عدم تنقیح مناط از اقسام سه‌گانه نماز خوف است. رابطه با پژوهش حاضر: این مقاله نزدیک‌ترین پژوهش به موضوع مقاله حاضر است، اما تفاوت اساسی آن با پژوهش حاضر در دو نکته است: نخست، مقاله حاضر با تنقیح مناط از اقسام سه‌گانه نماز خوف (ذات‌الرقاع، عسفان، مطارده)، یک نظام سه‌سطحی هشدار ارائه می‌دهد که در آن مقاله وجود ندارد؛ دوم، مقاله حاضر با تکیه بر دیدگاه شهید آیت‌الله خامنه‌ای (ره) به عنوان چارچوب هدایتگر، به دنبال ارائه یک نظام عملیاتی برای نیروهای مسلح است، در حالی که آن مقاله بیشتر به تحلیل نظری پرداخته است.

امام خمینی (ره) (۱۴۴۲ق) در «کتاب البیع» جلد دوم، با استناد به آیات ۴۱ سوره حج و ۱۰۳ سوره آل‌عمران، حفظ نظام اسلامی را از مصادیق روشن «ما لا یرضی الشارع بترکه» دانسته و آن را بر سایر احکام در مقام تزاحم مقدم شمرده‌اند. همچنین در پاسخ به استفتائی درباره نماز خوف فرموده‌اند: «مسأله محل خلاف و اشکال است» (استفتائات، ج۳). نقاط قوت این دیدگاه، ارائه یک قاعده بنیادین (تقدم حفظ نظام) به عنوان مبنای حل تزاحم میان حفظ جان و اقامه نماز است. نقاط ضعف آن، عدم تبیین کیفیت اقامه نماز خوف در شرایط جنگی و عدم ورود به مصادیق نوین جنگ‌های هوایی است.

نسخه پیش از انتشار اولیه مقاله

رابطه با پژوهش حاضر: قاعده تقدم حفظ نظام که توسط امام خمینی (ره) مطرح شده، مبنای نظری مقاله حاضر را تقویت می‌کند، اما خود ایشان به طور نظام‌مند به تطبیق این قاعده بر نماز خوف در مخاصمات نوین نپرداخته‌اند.

شهید آیت‌الله خامنه‌ای (ره) (۱۴۰۰، ۱۴۰۲) در «رساله نماز و روزه» و «استفتائات»، فتاوا و دیدگاه‌های پراکنده‌ای در باب نماز خوف ارائه کرده‌اند. ایشان در پاسخ به استفتائی درباره رزمنده‌ای که قادر بر قرائت فاتحه یا رکوع و سجود نیست، فرموده‌اند: «باید به هر نحوی که برایش امکان دارد، نماز بخواند. اگر قادر بر انجام رکوع و سجده نیست، ایما و اشاره به جای رکوع و سجود کافی است». همچنین درباره تعذر استقبال قبله در شدت درگیری فرموده‌اند: «اگر گمانش به هیچ طرف نمی‌رود و وقت هم باشد بنا بر احتیاط، باید به چهار طرف نماز خوانده شود. ولی اگر وقت نباشد، به مقدار وسعت وقت به هر طرف که احتمال می‌دهد قبله است، نماز بخواند». نقاط قوت این دیدگاه‌ها، توجه به اصل عدم سقوط نماز در هیچ حالتی و ارائه راهکارهای تسهیلی مبتنی بر قواعد ثانویه است. نقاط ضعف آن، پراکنده بودن فتاوا و عدم ارائه یک نظام استنباطی منسجم و مستقل است. رابطه با پژوهش حاضر: پژوهش حاضر با الهام از دیدگاه‌های ایشان و با نظام‌مندسازی آنها، یک چارچوب نظری جامع با عنوان «نماز خوف تطبیقی» ارائه می‌دهد که فتاوا و دیدگاه‌های پراکنده ایشان را در یک نظام منسجم سازماندهی می‌کند.

بر این اساس، علی‌رغم وجود آثاری که هر یک به جنبه‌ای از مفاهیم خوف، اضطرار یا نماز خوف پرداخته‌اند، خلأ پژوهشی در زمینه تطبیق نظام‌مند اقسام نماز خوف بر مصادیق نبردهای هوایی و جنگ‌های ترکیبی احساس می‌شود. پژوهش‌های موجود یا محدود به تفسیر آیات و نگاه تاریخی هستند (ملکیان، ۱۳۸۸)، یا صرفاً به مفهوم‌شناسی اضطرار پرداخته‌اند (امامی قشلاق و همکاران، ۱۳۹۷؛ بهاری اردشیری و شفیعی، ۱۴۰۲)، یا به جنبه‌های کلان جهاد دفاعی توجه داشته‌اند (حبیبی و شریفی، ۱۴۰۲)، یا احکام را به صورت کاربردی بدون تحلیل عمیق ارائه کرده‌اند (گلپایگانی، ۱۴۰۳)، یا به تحلیل نظری بدون ارائه نظام عملیاتی بسنده کرده‌اند (صدر، ۱۴۳۳ق؛ احمدی‌فر و همکاران، ۱۴۰۶). در هیچ‌یک از این آثار، یک نظام استنباطی منسجم که از تنقیح مناط اقسام سه‌گانه نماز خوف به یک نظام سه‌سطحی هشدار منتهی شود و مبتنی بر دیدگاه شهید آیت‌الله خامنه‌ای (ره) باشد، ارائه نشده است. پژوهش حاضر با روش تنقیح مناط و تکیه بر قواعد ثانویه، این خلأ را با ارائه احکام شرعی مستند برای موقعیت‌های عملیاتی پنج‌گانه (بمباران شدید، پناهگاه آماده‌باش، پدافند ثابت و موقعیت خاص خلبانان) و پیشنهاد نظام سه‌سطحی هشدار، پر می‌کند و به کاربست میدانی نماز خوف در مخاصمات نامتعارف معاصر می‌پردازد.

۱. مبانی فقهی اندیشه شهید آیت‌الله خامنه‌ای (ره) در باب نماز خوف

دیدگاه شهید آیت‌الله خامنه‌ای (ره) در باب صلاة الخوف، یک نظام فکری منسجم است که بر چهار اصل بنیادین استوار شده و از طریق روش تنقیح مناط و تکیه بر قواعد ثانویه، به احکام عملیاتی مشخصی منتهی می‌شود. نخستین اصل حاکم بر این نظام، اصالت تداوم عبادت در همه حالات است. از منظر ایشان، فریضه نماز در سخت‌ترین شرایط نیز ساقط نمی‌شود. ایشان با استناد به آیه ۱۰۲ سوره نساء («وَإِذَا كُنتَ فِيهِمْ فَأَقَمْتَ لَهُمُ الصَّلَاةَ فَلْتَقُمْ طَائِفَةٌ مِّنْهُم مَّعَكَ وَلْيَأْخُذُوا أَسْلِحَتَهُمْ...»)

نسخه پیش از انتشار ارائه شده

و آیه ۱۰۳ همان سوره («فَإِذَا قَضَيْتُمُ الصَّلَاةَ فَاذْكُرُوا اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَى جُنُوبِكُمْ...») تأکید می‌کنند که شارع مقدس در میدان نبرد، کیفیت نماز را متناسب با خوف تعدیل کرده، اما اصل آن را هرگز ساقط نکرده است. ایشان در بیانات خود، نماز را «ستون دین» و «غیرقابل تعطیل در هیچ شرایطی» معرفی می‌کنند (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۹/۰۶/۳۱). این اصل، مبنای اصلی نظام فکری ایشان در باب صلاة الخوف است.

دومین اصل، تقدم حفظ نظام اسلامی بر صور عبادت است. ایشان با استناد به آیه ۱۰۴ سوره نساء («وَلْيَأْخُذُوا حِذْرَهُمْ وَأَسْلِحَتَهُمْ...») و قاعده فقهی «لا یرضی الشارع بترک ما هو أهم»، معتقدند حفظ کیان نظام اسلامی، خود یک واجب شرعی است که در مقام تزاحم، بر برخی از احکام اولیه عبادات تقدم دارد. ایشان در بیانات خود تأکید می‌کنند: «حفظ نظام اسلامی، از اهم واجبات است و هیچ تکلیف فردی نباید مانع از حفظ کیان نظام شود» (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۶۰/۱۰/۱۹). این نگاه حکومتی و کلان‌نگر، تفاوت اساسی دیدگاه ایشان با فقهای دیگر است که صرفاً به تکلیف فردی مکلف توجه دارند.

سومین اصل، نگاه بشارت‌محور به جنگ و نفی ترس و حزن است. از منظر ایشان، تأمل در ادبیات قرآنی جنگ که سرشار از مضامین بشارت است، امری ضروری است. ایشان با استناد به آیه ۱۷۰ سوره آل‌عمران («وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ») و آیه ۳۰ سوره فصلت («إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا») تأکید می‌کنند که مقاومت و استقامت، خود عامل زدودن خوف و حزن است. ایشان در بیانات خود می‌فرمایند: «اگر جامعه اسلامی خواهان نشاط، امید و طراوت در نسل جوان است، باید به این گزاره ملکوتی و قرآنی ایمان بیاورد؛ یعنی مقاومت و استقامت، خود عامل زدودن خوف و حزن است» (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۹/۰۶/۳۱). بر این اساس، اقامه نماز در میدان نبرد، نه تنها عبادتی برای دفع ترس، بلکه مصداق عینی استقامت و زمینه‌ساز نزول بشارت‌های الهی است.

چهارمین اصل، پویایی فقه در انطباق با مقتضیات زمان است. ایشان با تکیه بر قواعدی چون «المشقة تجلب التیسیر»، «لا حرج» و «لا ضرر»، بر پویایی فقه امامیه در انطباق با شرایط جدید تأکید می‌کنند. ایشان در فتوای خود در کتاب «اجوبة الاستفتاءات» می‌فرمایند: «در شرایط شدت خوف، نمازگزار باید به هر صورت که ممکن است، حتی با ایماء و اشاره، نماز را بخواند و تأخیر نماز از وقت جایز نیست» (خامنه‌ای، ۱۴۰۰ق، ج ۱، ص ۳۷). این اصل، راه را برای تطبیق احکام صلاة الخوف بر جنگ‌های ترکیبی و نامتعارف معاصر، همچون بمباران‌های هوایی، سلاح‌های هدایت‌شونده از راه دور و جنگ‌های الکترونیک، باز می‌کند.

نظام استنباطی شهید آیت‌الله خامنه‌ای (ره) در باب صلاة الخوف، بر پایه چهار اصل فوق بنا شده و از طریق روش تنقیح مناط و تکیه بر قواعد ثانویه، به احکام عملیاتی مشخصی منتهی می‌شود. در این نظام، نخست مبانی نظری شامل چهار اصل اصالت تداوم عبادت، تقدم حفظ نظام اسلامی، نگاه بشارت‌محور به جنگ و پویایی فقه در انطباق با مقتضیات زمان شکل می‌گیرد. سپس روش استنباطی ایشان با تکیه بر تنقیح مناط از اقسام سه‌گانه صلاة الخوف، قواعد ثانویه همچون لا ضرر، لا حرج و المشقة تجلب التیسیر، و قاعده اهم و مهم، به احکام پنج‌گانه برای موقعیت‌های عملیاتی منتهی می‌شود. این احکام عبارتند از: نماز فرادا با ایما و اشاره در بمباران شدید، نماز نشسته یا با اشاره در پناهگاه زیرزمینی، نماز فرادا با حفظ قبله در آماده‌باش پدافندی، نماز با اشاره سر و چشم در پدافند ثابت، و نماز با ایما بدون استقبال قبله در موقعیت خلبان. این نظام استنباطی، محصول تلفیق نگاه حکومتی ایشان با قواعد فقهی سنتی است.

نسخه پیش از انتشار (تاویراسته)

برای نشان دادن مزیت‌های دیدگاه ایشان، مقایسه‌ای تحلیلی با سایر فقهای معاصر ضروری است. در محور دامنه «خوف»، فقهای معاصر عموماً خوف از دشمن مسلح، دزد و حیوان درنده را مطرح می‌کنند، در حالی که ایشان این دامنه را به بمباران هوایی، موشک بالستیک، پهپاد انتحاری و جنگ الکترونیک گسترش می‌دهد. در محور مبنای تقدم، سایر فقها به قاعده «اهم و مهم» به صورت عام استناد می‌کنند، اما ایشان مصداق «اهم» را به وضوح حفظ نظام اسلامی تعیین می‌کند. در محور رویکرد، دیدگاه فقهای دیگر فردی و رساله‌ای است، در حالی که رویکرد ایشان حکومتی، نظام‌ساز و عملیاتی است. در محور خروجی، فقهای دیگر حکم شرعی برای مکلف فردی ارائه می‌دهند، اما ایشان به نظام عملیاتی سه‌سطحی برای نیروهای مسلح منتهی می‌شود. در محور نگاه به جنگ، فقهای دیگر جنگ را واقعیتی برای رفع تکلیف می‌دانند، در حالی که ایشان آن را عرصه بشارت و استقامت معرفی می‌کند. در محور روش استنباط، فقهای دیگر بر منابع سنتی تکیه می‌کنند، اما ایشان از تنقیح مناط، قواعد ثانویه و نگاه حکومتی بهره می‌گیرد.

بر اساس نظام استنباطی فوق، یک نظام سه‌سطحی هشدار پیشنهاد می‌شود که متناسب با درجات مختلف تهدید، تکلیف عبادی رزمندگان را مشخص می‌کند. در سطح هشدار زرد که وضعیت خوف متعارف و پدافند در آماده‌باش است، حکم نماز با حفظ جماعت در پناهگاه، تقسیم صفوف و حمل سلاح است و مستند آن آیه ۱۰۲ نساء و روایات غزوه عسفان است. در سطح هشدار نارنجی که وضعیت افزایش تهدید و احتمال بالای حمله است، حکم نماز فرادا و در محل استقرار، با اشاره در صورت لزوم، و تجمیع نمازها جایز است و مستند آن قاعده «المشقة تجلب التیسیر» و فتوای خامنه‌ای (۱۴۰۰ق، ج ۱، ص ۳۷) است. در سطح هشدار قرمز که وضعیت شدت خوف، بمباران فعال یا درگیری مستقیم است، حکم نماز با ایما، بدون استقبال قبله، و در حال حرکت اگر لازم باشد، و مستند آن قاعده «لا حرج»، «الضرورات تبیح المحظورات» و آیه ۱۰۲ نساء است. این نظام پیشنهادی، محصول نگاه حکومتی و عملیاتی شهید آیت‌الله خامنه‌ای (ره) است و می‌تواند به عنوان الگویی برای تدوین آیین‌نامه‌های عبادی-رزمی در نیروهای مسلح کشورهای اسلامی مورد استفاده قرار گیرد.

در جمع‌بندی این بخش، تحلیل نظام فکری شهید آیت‌الله خامنه‌ای (ره) نشان می‌دهد که دیدگاه ایشان در باب صلاة الخوف، دارای چهار ویژگی متمایز است. نخست، انسجام نظری که بر چهار اصل بنیادین مستند به آیات و روایات استوار است. دوم، نگاه حکومتی که حفظ نظام اسلامی را به عنوان «اهم» در مقام تزاحم تعیین می‌کند. سوم، پویایی فقهی که با تکیه بر قواعد ثانویه و تنقیح مناط، دایره رخصت‌ها را تا جنگ‌های ترکیبی معاصر گسترش می‌دهد. چهارم، خروجی عملیاتی که به ارائه یک نظام سه‌سطحی برای نیروهای مسلح منتهی می‌شود و قابل تدوین در قالب آیین‌نامه است. این ویژگی‌ها، دیدگاه ایشان را از یک «نظر فقهی فردی» به یک «نظام راهبردی عبادی-رزمی» ارتقا می‌دهد که می‌تواند الگویی برای سایر کشورهای اسلامی باشد.

۲. مبانی فقهی و حقوقی نماز خوف

شریعت اسلام با بهره‌گیری از عناوین ثانویه نظیر خوف، اضطرار، اکراه و اجبار انعطاف‌پذیری احکام را در مواجهه با شرایط استثنایی تضمین کرده است. این عناوین هر یک می‌توانند موجب تخفیف یا تسهیل شوند. تفاوت این دو در آن است که تخفیف به معنای برداشتن بخشی از خودِ حکم است، چنان‌که در آیه شریفه می‌فرماید: «أَلْآنَ خَفَّفَ اللّهُ عَنْكُمْ وَعَلِمَ أَنّ

فِیکُمْ ضَعْفا» (انفال/ ۶۶)، و تسهیل به معنای آسان‌سازی کیفیت انجام تکلیف بدون کاستن از اصل آن است، چنان‌که در آیه «یُرِیدُ اللّهُ بِکُمُ الْیُسْرَ وَلا یُرِیدُ بِکُمُ الْعُسْرَ» (بقره/۱۸۵) و قاعده فقهی «المشقة تجلب التیسیر» بدان تأکید شده است. بنابراین در بحث نماز خوف، تشخیص میزان خوف (عادی، شدید یا اضطراری) تعیین‌کننده میزان تخفیف یا تسهیل قابل اعمال است.

«خوف» از «خ و ف» به معنای ترس و وحشت است (ازهری، ۱۴۲۱، ج۷، ص۲۴۱؛ جوهری، ۱۴۰۷، ج۴، ص۱۳۵۸؛ ابن منظور، ۱۴۱۴، ج۹، ص۹۹). در واقع خوف، انتظار امری ناپسند با توجه به نشانه‌های محتمل یا معلوم و قطعی از آن است (راغب اصفهانی، ۱۴۰۴، ص۱۶۱) و در اصطلاح فقهی می‌تواند مبنای تشریع احکام ثانویه باشد. در فقه امامیه، تشریع «صلاة الخوف» مستند به آیهٔ ۱۰۲ سورهٔ نساء و روایات متعدد از معصومین علیهم‌السلام است که در آنها کیفیت اقامه نماز خوف بیان شده است (حرعاملی، ۱۴۰۹، ج۸، ص۴۳۳). اما اضطرار مصدر باب افتعال به معنای زیان‌دیدگی، محتاج بودن، درمانده و ناچار بودن و مجبور شدن آمده است (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج۸، ص۴۵؛ مقری فیومی، ۱۳۴۷، ج۲، ص۷) لذا به حالتی که دلیل آن نشأت‌گرفته از طبیعت و یا شخص دیگری برای فرد باشد و فرد خود را مجبور به انجام فعل و یا ترک آن می‌بیند را حالت اضطرار گویند (بهاری اردشیری و شفیعی، ۱۴۰۲). از این رو می‌توان بیان داشت که اضطرار همواره وضعیتی غیر قابل تحمل بوده و به نحوی که فرد مکلف تنها با ترک واجب یا انجام حرام می‌تواند از آن رهایی یابد لذا تنها در حدی که فرد بتواند خود را از آن وضعیت خارج نماید تکلیف از او گرفته می‌شود (امامی و همکاران، ۱۳۹۷). قاعده مشهور «الضرورات تبیح المحظورات» که از آیاتی مانند «إِلّا مَا اضْطُرِرْتُمْ إِلَیْهِ» (انعام/ ۱۱۹) استفاده شده، به محض تحقق اضطرار، حکم حرمت را موقتا برمی‌دارد، اما با قاعده «الضروره تقدر بقدرها» مقید می‌شود لذا تفاوت خوف و اضطرار در مرز ترس روانی و خطر جانی واقعی است زیرا خوف احساس خطر است و اضطرار وقوع یا قریب الوقوع بودن قطعی آن.

۲-۱. قاعده تقدم حفظ نظام بر صور عبادت

یکی از قواعد بنیادین در فقه سیاسی امامیه که در بحث تعارض میان حفظ جان و اقامه عبادات (به‌ویژه نماز خوف در شرایط جنگی) کاربرد مستقیم دارد، قاعده «تقدم حفظ نظام بر صور عبادات» است. بر اساس این قاعده، هرگاه میان حفظ نظام اسلامی (به‌مثابه کیان و موجودیت اسلام) و انجام برخی عبادات یا احکام فرعی تزاحم واقعی پدید آید، حفظ نظام به‌عنوان حکم اهم بر آنها تقدم می‌یابد. این قاعده مستند به ادله قرآنی، روایی و آرای مشهور فقیهان شیعه است.

نخست؛ ادله قرآنی قاعده و استناد فقها به آن: از جمله مستندات قرآنی، آیاتی است که بر لزوم اجتماع، انسجام و قدرت‌یابی مسلمانان دلالت دارند. خداوند متعال می‌فرماید: «وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِیعًا وَلَا تَفَرَّقُوا» (آل‌عمران/۱۰۳). صاحب جواهر در ذیل بحث جهاد دفاعی، این آیه را از جمله ادله‌ای می‌شمارد که بر وجوب حفظ کیان اسلام و مقابله با تهدیدات دشمن دلالت دارد (نجفی، ۱۴۰۴، ج۲۱، ص۱۵). همچنین آیه «وَلْتَکُنْ مِنْکُمْ أُمَّةٌ یَدْعُونَ إِلَی الْخَیْرِ وَیَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَیَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْکَرِ» (آل‌عمران/۱۰۴) و آیه «الَّذِینَ إِنْ مَکَّنَّاهُمْ فِی الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّکَاةَ وَأَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْکَرِ» (حج/۴۱) بر این معنا تأکید دارند که قدرت و حکومت اسلامی مقدمه‌ای برای اقامه فرایض دینی است. امام خمینی(ره) در کتاب البیع با استناد به آیاتی از جمله آیه ۴۱ سوره حج، حفظ نظام اسلامی را از مصادیق روشن «ما لا

نسخهٔ پیش از انتشار (ناویراسته)

یرضی الشارع بترکه» دانسته و آن را بر سایر احکام شرعی در مقام تزاحم مقدم شمرده است (خمینی، ۱۴۴۲، ج۲، ص۴۹۷). بنابراین حفظ آن قدرت و نظام، شرط تحقق بسیاری از عبادات و واجبات اجتماعی شمرده می‌شود.

دوم؛ جایگاه قاعده در فقه امامیه: فقیهان شیعه قاعده حفظ نظام را از مصادیق روشن «ما لا یرضی الشارع بترکه» و امور حسبیه دانسته‌اند؛ به این معنا که شارع مقدس ترک آن را روا نمی‌دارد و وجوب آن عقلاً و شرعاً بدیهی است. از این منظر، حفظ نظام اسلامی یک واجب عقلی و ضرورت شرعی مسلم است که در مقام تزاحم با سایر احکام شرعی، به‌عنوان حکم اهم بر آنها مقدم می‌شود (خمینی، ۱۴۴۲، ج۲، ص۴۹۷). صاحب مجمع الفائدة در بحث احکام نماز خوف، جواز انفراد از نماز جماعت را با استناد به حفظ کیان و موجودیت اسلام اثبات کرده و با وجود حرمت معمولی شکستن نماز، شکستن نماز جماعت را به خاطر حفظ نظام تجویز کرده است. او معتقد است اگر ترک جماعت برای حفظ کیان اسلام باشد، اشکالی ندارد و این از قبیل تقدم اهم بر مهم است (حلی، بی‌تا، ج۳، ص۳۴۶).

صاحب جواهر نیز بارها به این قاعده استناد کرده است؛ از جمله در بحث وجوب جهاد دفاعی بدون حضور امام معصوم علیه‌السلام یا نایب خاص او، زمانی که موجودیت اسلام و بلاد مسلمانان در خطر دشمن قرار گیرد معتقد است که هرگاه کفار بخواهند اسلام را نابود کنند و شعائر آن را از بین ببرند و یادی از محمد(ص) و شریعت او باقی نماند، در این صورت جهاد بر همه مسلمانان واجب عینی می‌شود، هرچند امام حاضر نباشد (نجفی، ۱۴۰۴، ج۲۱، ص۱۵-۱۴ و ۴۶). این فتوا به روشنی نشان می‌دهد که حفظ اصل دین و نظام اسلامی از چنان اهمیتی برخوردار است که حتی بر وجوب اطاعت از امام معصوم علیه‌السلام که خود از اصول مسلم فقهی است، در صورت تزاحم، مقدم می‌شود.

امام خمینی(ره) این قاعده را با صراحت بیشتری بسط داده‌اند و آن را در رأس احکام حکومتی قرار داده است. ایشان در کتاب ولایت فقیه تصریح می‌کند: «اصل حفظ دین یک واجب عقلی است و شک در آن جایز نیست. حفظ نظام جمهوری اسلامی از اوجب واجبات است و هیچ فریضه‌ای بالاتر از حفظ خود اسلام نیست» (خمینی، ۱۳۷۰، ج۲۰، ص۱۷۰). همچنین در صحیفه امام آمده است حفظ نظام اسلامی و پاسداری از حریم دین از واضح‌ترین مصادیق حکم اهم است و در مقام تزاحم با احکام دیگر بر آنها پیشی می‌گیرد. به اعتقاد ایشان، تردید در این اصل، شایسته هیچ صاحب عقلی نیست و هر عابدی باید بداند که بقای عبادات او در گرو بقای نظام اسلامی است (همان، ص۱۷۶).

شهید آیت‌الله خامنه‌ای(ره) تأکید می‌فرمایند این نگاه فقهی، ریشه در آیات قرآنی دارد که مؤمنان را از ترس قدرت های ظالم بازمیدارد و آنان را به خوف از خداوند متعال و اتکال بر او فرا می‌خواند. چنانکه خداوند سبحان می‌فرماید: «فَلا تَخافُوهُم وَ خافُونِ إِن كُنتُم مُؤمِنين» (آل‌عمران/۱۷۵) که دنباله آن آیه شریفه «إِنَّما ذلِكُمُ الشَّيطانُ يُخَوِّفُ أَولِياءَهُ» است. به بیان دیگر، این آیات، مسلمانان را از ترس توطئه‌ها و تهدیدات دشمن بازداشته، بر عبادت خدا، اعتماد به او و ایستادگی در مقابل دشمن تأکید دارد. خود این ترساننده، شیطان است؛ چه آنکه در طول تاریخ، کسانی که از قدرت‌های ظالم ترسیده و قدرت خود را نادیده گرفته‌اند، دچار آزمون‌های سخت و تلخ شده‌اند. امروز نیز دولت‌های اسلامی اگر ملاحظه قدرت‌های ظالم را کنند و از آنها بترسند، نتیجه جز شکست و ذلت نخواهد بود. بر این اساس، اقامه نماز در میدان نبرد نه تنها نباید تحت تأثیر این ترس‌ها ساقط شود، بلکه خود نماز (که عین خوف از خدا و توکل بر اوست) می‌تواند روحیه مقاومت و حفظ نظام را تقویت کند (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۹/۰۲/۰۶). ایشان همچنین در توصیه‌های ده‌گانه خود درباره نماز، ضمن تأکید

نسخه پیش از انتشار اداره پژوهش

بر دو عنصر اساسی «اول وقت» و «حضور قلب»، نماز را «ذکر» و «یاد خدا» معنا کرده و حضور قلب را امری می‌دانند که به تمرین احتیاج دارد و آن را موجب معراج انسان می‌شمارند (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۳/۰۴/۳۱). این نگاه عرفانی-تربیتی، نشان از اصالت نماز در اندیشه ایشان دارد که حتی در سخت‌ترین شرایط نیز ترک نمی‌شود.

علاوه بر این، آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی نیز با تأکید بر وجوب حفظ نظام اجتماعی، این قاعده را از واجبات قطعی و از قواعد مسلم فقهی برشمرده است. ایشان در کتاب آیین و انضباط در حکومت اسلامی می‌نویسد: «حکومت بر تمام احکام مقدم است، زیرا این احکام منهای حکومت آب و رنگی نخواهد داشت و در یک محدودهٔ کوچکی پیاده خواهد شد. بر این اساس، هرگاه میان یک حکم فرعی مانند نماز به صورت کامل و مصالح نظام اسلامی تزاحم ایجاد شود، مقدم داشتن مصالح نظام نه تنها جایز، بلکه واجب است. کاربرد قاعده در مسئله نماز خوف معاصر با توجه به قاعده مذکور، در مخاصمات نامتعارف معاصر که دشمن با استفاده از جنگ هوایی، بمباران شدید و سلاح‌های دقیق، موجودیت نظام اسلامی را هدف قرار داده است، تکلیف نماز خوف بر اساس تقدم حفظ نظام بر صور عبادات قابل تنظیم است» (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۹۷، ج۱، ص۲۵۷؛ مکارم شیرازی و اسکندرلو، بی‌تا، ج۲، ص۲۱۴).

بر این اساس، اقامه نماز به صورت اشاره برای پدافند هوایی که در حالت هشدار قرار دارد، جایز بلکه در برخی موارد اولی است. شکستن نماز برای حفاظت از تجهیزات حساس دفاعی (مانند توپ‌های ضدهوایی ثابت) به دلیل اینکه این تجهیزات ستون فقرات دفاع از نظام هستند، مانعی ندارد. کیفیت نماز جماعت در پناهگاه‌های زیرزمینی می‌تواند با تخفیف‌هایی مانند کوتاه کردن قرائت، اتصال ارکان با اشاره و... برگزار شود، چرا که حفظ جان مدافعان که سرمایه اصلی نظام هستند، بر خواندن نماز به صورت کامل مقدم است. این قاعده همچنین مبنای فتوای برخی مراجع معاصر در جواز ترک یا تعدیل نماز در شرایط فوق‌العاده جنگی قرار گرفته است زیرا حفظ نظام اسلامی مقدمه تحقق همه عبادات و احکام الهی است و بقای آن، شرط بقای دین.

۲-۲. اقسام نماز خوف و شرایط آن

نظام تکلیف در اسلام بر سه پایه اساسی «سهولت» مستفاد از آیه شریفه «يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ» (بقره/۱۸۵)، «عدم حرج» مستفاد از آیه «وَ ما جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ» (حج/۷۸) و «حفظ نفس» مستفاد از قاعده لاضرر و ادله وجوب حفظ جان بنا نهاده شده است. از جمله مصادیق بارز این اصول، تشریع «نماز خوف» است که در شرایط دشوار میدان نبرد، مسلمانان را از اقامه فریضه نماز که ستون دین و نخستین واجب عملی پس از ایمان است باز نمی‌دارد. شریعت اسلام به پیروان خود اجازه نمی‌دهد به دلیل خطرِ احتمال جان، از انجام عبادت صرف‌نظر کنند بلکه کیفیتی را برای آن وضع کرده که در عین «بُعد عرفی» از خطر، امکان تداوم عبادت را ممکن می‌سازد.

اصل بنیادینِ نماز خوف، مفهوم «آستانه خطر» است؛ بدین معنا که در فقه، سنجش تشخیص چگونگی نماز، شدت و ضعف خوف، میزان قرب و بُعد خطر عرفی است. فقیه برای تعیین تکلیف فردِ در معرض تهدید، ابتدا میزان احتمال خطر عقلایی را بررسی می‌کند و سپس با بهره‌گیری از نصوص دینی، یکی از اقسام نماز خوف را متناسب با آن وضعیت را می‌یابد. مرحوم صاحب جواهر در تعریف نماز خوف می‌گوید: «مراد از نماز خوف، نمازی است که در حال ترس از دشمن اقامه می‌شود؛ به

نسخه پیش از انتشار

گونه‌ای که اگر مکلّف بایستد و نماز را به صورت معمولی بخواند، ممکن است دشمن حمله کرده و به او صدمه وارد سازد و از این جهت، کیفیت مخصوصی برای آن وضع شده است (نجفی، ۱۳۶۲، ج۱۴، ۱۸۷) با توجه به همین بنیاد، فقهای امامیه اقسام نماز خوف را بر اساس دو معیار اصلی دسته‌بندی کرده‌اند: **اول؛** وجود یا عدم وجود امکانِ مراقبت متقابل در میدان نبرد و **دوم؛** درگیری مستقیم با دشمن در برابر سکون در موضع دفاعی.

مبنای فکری شهید آیت‌الله خامنه‌ای(ره) در مواجهه با این موقعیت‌های خطیر بر اصولی استوار است: از جمله اصالت بنیادین نماز، قاعده المیسور، قاعده لاحرج و وجوب ادای به وقت. ایشان در رأس این اصول، بر اصالت و عدم سقوط نماز در هر حالتی تأکید می‌کنند و حتی در بحبوحه جنگ، ترک آن را جایز نمی‌دانند. بنابراین، رزمنده‌ای که در جبهه به علت شدت درگیری قادر بر قرائت فاتحه یا انجام کامل رکوع و سجده نباشد، باید به هر نحوی که برایش امکان دارد نماز بخواند. در ادامه و با تکیه بر قاعده فقهی «المیسور لا یسقط بالمعسور»، تکلیف رزمنده را در شرایط دشوار تبیین می‌کنند. مطابق این قاعده، رزمنده موظف است نماز را به هر میزانی که مقدور است، ادا کند؛ به گونه‌ای که اگر قادر بر انجام رکوع و سجده نیست، ایماء و اشاره به جای رکوع و سجود کافی است و اگر نمی‌تواند رو به قبله نماز بخواند یا انجام ارکان کامل برای او مقدور نمی‌باشد، به همان اندازه که ممکن است، نماز را به جای می‌آورد (خامنه‌ای، ۱۳۸۱، ج۱، ص۴۴۱). این حکم عام، مصادیق گوناگونی از جمله رزمنده در سنگر، در حال حرکت و حتی در لحظاتی که آتش دشمن شدید است را در بر می‌گیرد و او را موظف به ادای فریضه در وقت مقرر می‌کند (خامنه‌ای، ۱۴۰۲، ج۱، ص۱۴۹).

۲-۲-۱. گونه های مشهور نماز ذات الرقاع

فقه اسلامی برای شرایط مختلف نبرد، راهکارهای گوناگونی دارد. نماز خوف انواع مختلفی از جمله نماز «نماز ذات الرقاع[۱]» و نماز عسفان[۲]» دارد که مشهورترین نوع نماز خوف، «صلاة ذات الرقاع» است که در غزوه«ذات الرقاع» انجام شد؛ وَ هِيَ أَنْوَاعٌ كَثِيرَةٌ تَبْلُغُ الْعَشَرَةَ، أَشْهَرُهَا صَلَاةُ ذَاتِ الرِّقَاعِ (شهید ثانی، ۱۴۲۰، ج۱، ص۳۰۲). البته عده‌ای معتقدند در غزوه ذات الرقاع یا بعضی از غزوات دیگر نازل نشده، بلکه در سفر پیامبر(ص) به سوی حدیبیه برای انجام اعمال حج نازل گردیده است (ملکیان، ۱۳۸۸). برای اقامه نماز خوف به صورت «ذات الرقاع»، چهار شرط اصلی در تحریر الروضه ذکر شده است.

---

۱. نماز ذات الرقاع: در زمان تشریع نماز خوف اختلاف است (وجود دارد)؛ برخی آن را به جنگ بنی‌لحیان یا صلح حدیبیه و برخی به غزوه ذات‌الرقاع نسبت داده‌اند (واقدی، المغازی، ص۴۴۲). ابن‌اثیر نقل می‌کند که رسول خدا(ص) پس از بنی‌نضیر به جنگ ذات‌الرقاع رفت و نماز خوف در آن نازل شد (ابن‌اثیر، الکامل، ج۲، ص۱۱۹). در روایت الکافی از امام صادق(ع)، کیفیت آن چنین آمده که اصحاب به دو گروه تقسیم شدند؛ گروهی روبروی دشمن ایستادند و گروهی به پیامبر اقتدا کردند؛ پس از رکعت اول، رکعت دوم را فرادا خوانده و جای گروه اول را گرفتند و گروه دوم نیز به همین ترتیب عمل کردند (کلینی، الکافی، ج۳، ص۴۵۴).

۲ نماز عسفان: در جمادی‌الاولی سال ۶ هجری، پیامبر(ص) به همراه دویست نفر برای انتقام از بنی‌لحیان (به دلیل شهادت خبیب و یارانش) حرکت کرد و با تغییر مسیر، قریش را فریب داد تا بنی‌لحیان در ارتفاعات پناه بگیرند (دلائل النبوة، ج۳، ص۳۶۵)سپس در منطقه عسفان، در حالی که خالد بن ولید با دشمن در نزدیکی بود، نماز ظهر را به صورت خوف اقامه فرمود لذا مسلمانان به دو گروه تقسیم شدند: گروهی نماز می‌خواندند و گروهی محافظت می‌کردند و پس از نماز، آیه قصر نازل شد (همان).

شرط اول؛ امکان تقسیم به دو گروه: «وَ مَعَ إِمْكَانِ الافْتِرَاقِ فِرْقَتَيْنِ لِكَثْرَةِ الْمُسْلِمِينَ أَوْ قُوَّتِهِمْ، بِحَيْثُ يُقَاوِمُ كُلَّ فِرْقَةٍ الْعَدُوَّ حَالَةَ اشْتِغَالِ الْأُخْرَى بِالصَّلَاةِ وَ إِنْ لَمْ يَتَسَاوَيَا عَدَداً» (همان) یعنی با امکان تقسیم به دو گروه به دلیل کثرت یا قوت مسلمانان، به گونه‌ای که هر گروهی در حالی که گروه دیگر مشغول نماز است، بتواند در برابر دشمن مقاومت کند، هرچند از نظر تعداد مساوی نباشند.

شرط دوم؛ دشمن در خلاف جهت قبله یا پشت حائل باشد: «وَ كَوْنُ الْعَدُوِّ فِي خِلَافِ جِهَةِ الْقِبْلَةِ إِمَّا فِي دُبُرِهَا أَوْ عَنْ أَحَدِ جَانِبَيْهَا بِحَيْثُ لاَ يُمْكِنُهُمُ الْقِتَالُ مُصَلِّينَ إِلاَّ بِالْانْحِرَافِ عَنْهَا، أَوْ فِي جِهَتِهَا مَعَ وُجُودِ حَائِلٍ يَمْنَعُ مِنْ قِتَالِهِمْ» (شهید ثانی، ۱۴۲۰، ج۱، صص۳۰۲-۳۰۳) یعنی دشمن در خلاف جهت قبله باشد یا در یکی از دو طرف قبله، به گونه‌ای که نتوانند در حال نماز بجنگند مگر با انحراف از قبله؛ یا در همان جهت قبله باشد اما مانعی وجود داشته باشد که از جنگیدن آنها جلوگیری کند. اما اگر دشمن در جهت قبله باشد و مانعی هم وجود نداشته باشد، باید نماز عسفان خواند و اجرای نماز ذات الرقاع در این حالت جایز نمی‌باشد.

شرط سوم؛ قوت دشمن و خوف هجوم: «وَ اشْتُرِطَ ثَالِثٌ وَ هُوَ: كَوْنُ الْعَدُوِّ ذَا قُوَّةٍ يُخَافُ هُجُومُهُ عَلَيْهِمْ حَالَ الصَّلَاةِ...فَلَوْ أَمِنُوا صَلَّوْا بِغَيْرِ تَغْيِيرٍ يُذْكَرُ هُنَا» یعنی دشمن دارای قدرتی باشد که در حال نماز، از هجوم او بر آنها بترسند پس اگر ایمن باشند، بدون تغییری که در اینجا ذکر می‌شود نماز می‌خوانند (شهید ثانی، ۱۴۲۰، ج۱، ص۳۰۳).

شرط چهارم؛ عدم نیاز به بیش از دو گروه: «وَ رَابِعٌ وَ هُوَ: عَدَمُ الِاحْتِيَاجِ إِلَى الزِّيَادَةِ عَلَى فِرْقَتَيْنِ لِاخْتِصَاصِ هَذِهِ الْكَيْفِيَّةِ بِإِدْرَاكِ كُلِّ فِرْقَةٍ رَكْعَةً... وَ يُمْكِنُ الْغَنَاءُ عَنْهُ فِي الْمَغْرِبِ مُخَفَّفَةً وَ يُسَلِّمُونَ وَ يَأْخُذُونَ مَوْقِفَ الْفِرْقَةِ الْمُقَاتِلَةِ ثُمَّ تَأْتِي الْفِرْقَةُ الْأُخْرَى وَ الإِمَامُ فِي قِرَاءَةِ الثَّانِيَةِ فَيُصَلِّي بِهِمْ رَكْعَةً إِلَى أَنْ يَرْفَعُوا مِنْ سُجُودِ الثَّانِيَةِ فَيَنْفَرِدُونَ وَ يُتِمُّونَ صَلَاتَهُمْ ثُمَّ يَنْتَظِرُهُمُ الإِمَامُ حَتَّى يُتِمُّوا وَ يُسَلِّمَ بِهِمْ» یعنی این کیفیت اختصاص دارد به اینکه هر گروهی یک رکعت را درک کند و در نماز مغرب امام با گروهی یک رکعت بخواند. در جایی که تیرهای دشمن به آنها نرسد، سپس پس از برخاستن امام، آنها به تنهایی رکعت دیگر را سبک خوانده و سلام دهند و جای گروه در حال جنگ را بگیرند سپس گروه دیگر می‌آید در حالی که امام در رکعت دوم است، پس با آنها یک رکعت می‌خواند تا اینکه از سجده دوم بلند شوند، سپس آنها به تنهایی نمازشان را کامل می‌کنند، امام منتظر می‌ماند تا آنها تمام کنند و با آنها سلام دهد» (شهید ثانی، ۱۴۲۰، ج۱، ص۳۰۳). در اینجا اختلاف نظر وجود دارد که آیا مأمومین پس از اتمام نماز با امام، خودشان باقی نماز را فرادا می‌خوانند یا اینکه همچنان مقتدی باقی می‌مانند. شهید اول قول به انفراد را برگزیده و شهید ثانی آن را قوی می‌داند (همان).

۲-۲-۲. نماز در شدت خوف (حالت مطارده و نماز با اشاره)

این نوع از نماز خوف که در فقه به نماز «مطارده» شهرت یافته، به حالتی گفته می‌شود که شدت خوف بسیار بالا بوده، امکان تجمع و صف‌آرایی منظم برای جماعت از بین رفته و رزمندگان در حال حرکت و درگیری تن به تن با دشمن هستند. در این حالت، به جهت عُسر و حرج، تکلیف کیفیت خاص نماز جماعت ساقط می‌شود. شهید اول تاکید می‌کند که هر یک از رزمندگان به صورت فرادا و با ایما و اشاره در همان جهتی که حرکت می‌کنند، نماز را اقامه می‌کنند (شهید اول، ۱۴۲۷، ج۱، ص۱۸۸). شرط اصلی در اینجا به حد رسیدن «آستانه خطر» است که ادامه نماز معمولی، ایشان را در معرض ضرر

نسخه پیش انتشار اولیه

عُرفی آشکار قرار دهد. به طور کلی در فقه امامیه، معیار تشخیص وضعیت مکلّف برای اقامه نماز کامل در شرایط خوف، تشخیص عرفی است. به عبارتی دیگر هرگاه عرف، مکلّف را در معرض هلاکت یا خطر جدی بداند، کیفیت نماز از حالت کامل به حالت اضطرار (مانند نماز با اشاره یا توأم با حرکات دفاعی) تغییر می‌کند. این ملاک عرفی موجب انعطاف‌پذیری احکام شرعی در موقعیت‌های حساس جنگی شده و امکان تعدیل نماز را بر اساس درجه تهدید فراهم می‌آورد. با این وصف، حال که گونه جدیدی از تهدید، موسوم به «بمباران هوایی» و «سلاح‌های از راه دور» پا به عرصه وجود گذاشته، همین تعریف از «آستانه خطر» نیز با چالش جدی مواجه شده است که در ادامه مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۳. چالش‌های فقهی در نبردهای مدرن

تحول ماهیت جنگ از مواجهه مستقیم به بمباران هوایی، سلاح‌های هدایت‌شونده از راه دور و سامانه‌های هشدار سریع، مفروضات سنتی نماز خوف را با پرسش‌های زیادی روبه‌رو ساخته است. این بخش به تحلیل سه چالش محوری می‌پردازد: نخست، امکان تطبیق الگوهای نوین نظیر تقسیم صفوف با وضعیتی که دشمن نه در افق مرئی، بلکه در فراز آسمان است؛ دوم، احکام نماز در پناهگاه‌های زیرزمینی و زیر بمباران شدید از منظر قاعده «لاحرج» و قاعده «المیسور لا یسقط بالمعسور»؛ و سوم، معضل حمل سلاح‌های سنگین ثابت (مانند توپ ضدهوایی) در حین نماز.

۳-۱. قواعد تسهیل در عبادات در شرایط جنگی از دید فقه امامیه

شریعت اسلام بر پایه تسهیل و رفع مشقت بنا شده است. قاعده «لاضرر» مستند به حدیث نبوی «لا ضرر و لا ضرار فی الإسلام» و قاعده «لاحرج» برگرفته از آیه «وَ ما جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ» (حج/۷۸) از قواعد مسلم فقه امامیه هستند. قاعده «المشقة تجلب التیسیر» نیز یکی از قواعد مهم فقهی است که مستقیماً از آیاتی مانند «يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ» (بقره/۱۸۵) استخراج شده است. در میدان جنگ، این قواعد دست به دست هم می‌دهند تا اصل عبادت علیرغم دشواری‌ها پابرجا بماند. شهید خامنه‌ای(ره) تأکید می‌فرمایند این قواعد، هرگز به معنای پذیرش ترس و عقب نشینی در برابر دشمن نیست بلکه ریشه در نگاه توحیدی در نفی ترس دارد. علاوه بر این، در شرایط شدت خوف، قاعده «لاحرج» و «لاضرر» موجب تسهیل در ارکان و شرایط نماز می‌گردد. به گونه‌ای که در صورت عدم امنیت جانی، تأخیر نماز از وقت جایز نیست و نمازگزار باید به هر صورت که ممکن است، حتی با ایماء و اشاره، نماز را بخواند (خامنه‌ای، ۱۴۰۰، ج۱، ص۳۷).

این رویکرد، منطبق بر قاعده «لاحرج» و مؤید عدم سقوط اصل تکلیف است. شهید امام خامنه‌ای(ره) با استناد به آیه شریفه «إِنَّما ذلِكُمُ الشَّيطانُ يُخَوِّفُ أَولِياءَهُ فَلا تَخافُوهُم وَ خافُونِ إِن كُنتُم مُؤمِنينَ» (آل‌عمران/۱۷۵)، ترس از دشمن را القای شیطانی می‌دانند و بر این باورند که مؤمن حقیقی، تنها از خداوند می‌ترسد و قدرتی که خدا به او سپرده، باید در راه رسیدن به هدف الهی به کار گرفته شود (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۸۲/۰۳/۰۳). از منظر ایشان، اگر مسلمانی نیروی خود را نشناسد یا از آن استفاده نکند و بر اثر این غفلت از دشمن بترسد، چنین رفتاری در پیشگاه خداوند عزوجل پذیرفته نیست. بر این اساس، قواعد تسهیل در عبادات (همچون لاحرج و مشقت) نه تنها موجب تخفیف در احکام می‌شود، بلکه به رزمندگان این امکان را می‌دهد که با نفی ترس و اتکال به خدا، نماز خود را در هر شرایطی اقامه کنند و این خود مصداق

نسخه پیش از انتشار اصلاح درخواست

عینی شجاعت و استقامت در میدان نبرد است. از جنبه حقوقی نیز، اصل اضطرار در حقوق کیفری (ماده ۱۵۲قانون مجازات اسلامی ایران)[1] عمل مضطر را در شرایط تهدید جانی، موجه و فاقد مسئولیت کیفری می‌داند.

۳-۲. احکام نماز در پناهگاه‌ها و زیرزمین‌ها

در نبردهای مدرن و موشکی و از طرفی پناه بردن به زیرزمین‌ها و امثال آن، نمازگزار با سه چالش عمده روبه‌رو است: **قبله، قیام، تمرکز**. فقه اسلامی برای هر سه چالش پاسخ روشنی دارد:

اولا؛ در شرایط شدت خوف، تا حد امکان لزوم استقبال قبله[2]وجود دارد. در روایات اهل‌بیت علیهم‌السلام آمده که در حال خوف، نمازگزار تا حد امکان باید در جهت قبله نماز خود را اقامه کند (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج۳، ص۲۴۵-۲۴۴). با این حال، در مواجهه با شرایط اضطرار (اعم از میدان نبرد، بمباران هوایی، بیماری یا هر حالت خطرناک دیگر)، شهید آیت‌الله خامنه‌ای قائل به تسهیل در کیفیت و شرایط نماز هستند؛ به‌گونه‌ای که این تسهیل، نه به معنای سقوط تکلیف، بلکه به معنای تعدیل کیفیت است. این رویکرد در فتاوای ایشان درباره حکم قبله در حالت اضطرار به‌روشنی تجلّی یافته است لذا در پاسخ به پرسش «اگر شدّت درگیری و جنگ مانع تعیین جهت قبله شود، آیا نماز خواندن به هر طرف صحیح است؟» می‌فرمایند «اگر گمانش به هیچ طرف نمی‌رود و وقت هم باشد بنا بر احتیاط، باید به چهار طرف نماز خوانده شود. ولی اگر وقت نباشد، به مقدار وسعت وقت به هر طرف که احتمال می‌دهد قبله است، نماز بخواند» (خامنه‌ای، ۱۴۰۰، ص۹۸).

بر اساس این چارچوب فکری، در شرایط شدت خوف و مخاصمات معاصر (مانند بمباران هوایی، موشک‌های بالستیک و پهپادهای انتحاری) که تشخیص «آستانه خطر» با دشواری عرفی مواجه است، اصل نماز پابرجاست اما شرط استقبال قبله در صورت تعذر ساقط، رکوع و سجود با ایماء و اشاره جایگزین و تأخیر از وقت جایز نیست. رزمندگان در سنگر، پناهگاه، کابین هواپیما یا کنار توپ ضدهوایی، به اندازه مقدور، نماز را اقامه می‌کنند. آنچه اندیشه ایشان را متمایز می‌سازد، تلاقی نگاه عرفانی-تربیتی (تأکید بر حضور قلب و اولویت نماز) با نگاه فقهی-تسهیلی (تخفیف در شرایط اضطرار) است؛ به‌گونه‌ای که در عین دعوت به اوج حضور و توجه، دایره رخصت‌ها تا جایی گسترش می‌یابد که حتی انحراف کامل از قبله نیز مجزی شمرده می‌شود. این رویکرد، نشان از جامعیت فقه اسلامی دارد که هم‌زمان به عزیمت در شرایط عادی و رخصت در شرایط اضطرار توجه کرده است.

ثانیا؛ براساس نظر شهید امام خامنه‌ای(رضوان الله علیه) اگر امکان ایستادن باشد، نمازگزار باید نماز را ایستاده بخواند و اگر اصلا قدرت ایستادن ندارد، یا مشقت زیاد دارد، یا خوف ضرر دارد، می‌تواند نشسته نماز بخواند (خامنه‌ای، ۱۴۰۰، ج۱، ص۳۷؛ خامنه‌ای، ۱۴۰۲، ج۱، ص۱۷۶).

ثالثا؛ در پناهگاه‌های زیرزمینی، هر قدر ممکن باشد نماز به صورت کامل خوانده می‌شود و در صورت تعذر، به همان میزان که مقدور است، ادا می‌گردد (قاعده المیسور لا یسقط بالمعسور). در بُعد حقوقی، پناهگاه‌ها از منظر حقوق بین‌الملل

---

۱. هر کس هنگام بروز خطر شدید فعلی یا قریب‌الوقوع به منظور حفظ نفس یا مال خود یا دیگری مرتکب رفتاری شود که طبق قانون جرم محسوب می‌شود قابل مجازات نیست مشروط بر این‌که خطر را عمداً ایجاد نکند و رفتار ارتکابی با خطر موجود متناسب و برای دفع آن ضرورت داشته باشد.

۲. استقبال قبله در برابر استدبار قبله ، به‌معنای روکردن به‌سوی کعبه هنگام انجام برخی احکام تکلیفی است.

بشردوستانه مصداق تأسیسات ضروری برای حیات غیرنظامیان محسوب می‌شوند و حمله عمدی به آنها جنایت جنگی است[1]. با این حال، تجربه نشان داده که در بمباران‌های هوایی، این اماکن نیز از حمله دشمن در امان نمی‌مانند.[2]

۳-۳. چالش فقهی حمل سلاح های سنگین و ثابت

خداوند متعال در آیه شریفه «وَلْيَأْخُذُوا حِذْرَهُمْ وَأَسْلِحَتَهُمْ» (نساء/۱۰۲) نسبت به مراقبت در موقعیت‌های جنگی تأکید می‌فرماید (طباطبائی، ۱۳۷۸، ج۵، ص۹۹؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج۴، ص۱۰۱)، لذا این خطاب قرآنی، مبنای بحث حمل سلاح در نماز خوف نیز تلقی می‌شود (طبرسی، ۱۴۰۸، ج۳، ص۲۷۶؛ قرطبی، ۱۳۶۴، ج۵، ص۲۵۹). در فقه امامیه، مشهور فقها حمل سلاح را مستحب یا واجب کفایی می‌دانند. با این وجود، در نبرد مدرن، پرسش اصلی این است که چگونه می‌توان سلاحی سنگین و ثابت همچون توپ ضدهوایی را «حمل» کرد و هم‌زمان نماز گزارد؟ پاسخ آن است که «حمل» در این آیه، به معنای در اختیار داشتن و مهیّا بودن است، نه الزاماً به دست گرفتن. از این رو، خدمهٔ توپ ضدهوایی که در کنار ادوات خود نماز می‌گزارند و آماده شلیک‌اند، به حکم آیه عمل کرده‌اند. اما در عین حال، اگر خدمه مجبور به شلیک توپ شوند، این عمل «عمل کثیر» است که بنابر رأی فقها، نماز را باطل می‌کند (نجفی، ۱۴۰۴، ج۱۱، ص۳۶۸). با این حال، فقها در «شدهٔ الخوف» استثنایی قائل شده‌اند که در اوج نبرد، حتی ضربه زدن به دشمن و حمله و عقب‌نشینی نیز مبطل نماز نیست، چه رسد به شلیک توپ ضدهوایی. در قانون مجازات جرایم نیروهای مسلح ماده۴۳ بیان شده که سرباز در حال آماده‌باش، حق ترک پست خود را ندارد[3]بنابراین، ادای نماز در کنار سلاح سنگین، هم تکلیف شرعی اوست و هم الزام حقوقی. براساس بیانات مزبور و فتاوای مکتوب در رساله‌های عملیه، اندیشه فقهی امام شهید انقلاب اسلامی در باب نماز و اضطرار بر سه محور اساسی استوار است:

۱. اصالت نماز: نماز در هر شرایطی واجب است و ترک آن جایز نیست؛ **۲. تسهیل در اضطرار:** در شرایط دشوار، کیفیت و شرایط نماز به‌اندازه مقدور کاهش می‌یابد، اما اصل آن پابرجاست. **۳. تمرین برای حضور:** نمازگزار باید همواره به‌دنبال ارتقای کیفی عبادت خود باشد اما در موارد اضطرار، همان مقدار ممکن نیز پذیرفته است.

---

۱. ماده ۸ اساسنامه رم: ۲- ب: ۳.حملات عمدی علیه کارکنان، تأسیسات، ابزار، واحدها، یا خودروهایی که در خدمات بشردوستانه یا هیئت های پاسدار صلح مطابق با منشور سازمان ملل متحد مشغول هستند وتا هر زمانی‌که آنها بر اساس قوانین بین‌المللی منازعات مسلحانه تحت پوشش محافظت های متعلق به اشخاص یا اهداف غیرنظامی قرار بگیرد. ۵.هرگونه بمباران یا حمله به شهرها، روستاها، نقاط مسکونی یا ساختمان هایی که تحت حمایت نظامی قرار ندارد و اهداف نظامی محسوب نمی گردند.

۲. حقوق بین الملل حتی حملات به امکان مذهبی را نیز محکوم می کند ماده ۸ اساسنامه رم: ۲- ب: ۸. حملات عمدی به ساختمان های مذهبی، آموزشی، هنری، علمی یا خیریه، بناهای تاریخی، بیمارستان ها و مکان هایی که افراد بیمار و مجروح در آن تجمع می کنند، مشروط بر آنکه این نقاط اهداف نظامی نباشند.

۲. هر نگهبان که محل نگهبانی خود را بدون مجوز ترک نماید در صورتی که در مقابل دشمن با همکاری یا تبانی باشد یا عمل وی موجب اخلال در نظام (بهم خوردن امنیت کشور) و یا شکست جبهه اسلام گردد به مجازات محارب محکوم، در غیر این‌صورت به شرح زیر مجازات می‌شود:

الف - هرگاه در مقابل دشمن یا محاربان و مفسدان باشد به حبس از سه تا پانزده سال.

ب - هرگاه در ناحیه‌ای باشد که درحالت جنگ و یا اعلام وضعیت و محدودیت‌های ضروری موضوع اصل هفتاد و نهم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران و یا حالت آماده‌باش رزمی باشد به حبس از دو تا ده سال.

ج - در سایر موارد به استثناء مواردی که صرفاً تخلف انضباطی محسوب می‌شود به حبس از سه ماه تا دو سال.

تبصره - نگهبان، مامور (اعم از نظامی و انتظامی) مسلحی است که مراقبت و حفاظت یک محل یا یک منطقه یا یک مقام معین به او واگذار شده باشد.

از منظر حقوقی نیز، این فتاوای روشن و جامع، مبنای شرعی و قانونی برای اصل۱۴۳ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران محسوب می‌شود که فرماندهی کل قوا را بر عهده رهبر نهاده و ایشان را مسئول تأمین امنیت و دفاع از کیان اسلامی می‌داند (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۵۲۱). در واقع، این چارچوب فقهی، همسوی با نظام حقوقی کشور، تضمین‌کننده حفظ آمادگی رزمی و در عین حال، تأمین کننده حق عبادی رزمندگان در سخت‌ترین شرایط ممکن است.

۴. کاربست میدانی و عملیاتی

کاربست احکام نظری نماز خوف در حالت‌های عینی میدان نبرد مدرن، گام اصلی این تحقیق است. در این بخش، چهار موقعیت عملیاتی بازنمایی می‌شوند.

الف)کیفیت نماز در زیر بمباران شدید و پیوسته که قیام کامل و استقبال قبله با مانع فیزیکی و روانی روبه‌روست.

در حالت انفجارهای پی‌درپی و شرایط جنگی حاد، فقهای امامیه به‌اتفاق حکم کرده‌اند که نمازگزار به هر نحو که ممکن باشد (ایستاده، در حال حرکت، سواره و پیاده) و حتی با اشاره نماز گزارد و آنچه از ارکان بر او دشوار آید، ساقط می‌شود (حرعاملی، ۱۴۰۹، ج۲، ص۸ و۹). بمباران هوایی برخلاف نبرد زمینی، بی‌مقدمه آغاز می‌شود و ممکن است ساعاتی به طول بینجامد؛ در این شرایط، مکلف باید در همان حال نماز را به هر نحو ممکن ادا کند. قانون مجازات اسلامی ایران ماده ۱۵۲ نیز عمل مضطر را فاقد مسئولیت کیفری می‌داند.

ب) وضعیت محافظان پدافند هوایی در حالت آماده‌باش که خوف آن از نوع «خوف متعارف» محسوب می‌شود و حکم جواز نماز فرادا با اشاره و عدم جواز تأخیر از وقت.

مسئله محافظان پدافند هوایی، از آن جهت متفاوت است که آنان نه در دل بمباران، بلکه در آستانه آن و در حال آماده‌باش کامل به سر می‌برند. در این وضعیت، «خوف» از نوع «خوف متعارف» است، نه «شدت خوف» زیرا هنوز آتش مستقیم در کار نیست اما خطر، قریب‌الوقوع و جدّی است. نیروی پدافند باید همواره چشم بر صفحه رادار و گوش به زنگ آژیر هشدار باشد و نمی‌تواند در نماز جماعت شرکت کند. در این حالت، نماز را فرادا و در محل استقرار خود، با حفظ جهت قبله تا حد امکان و به صورت ایستاده یا نشسته، می‌تواند اقامه کند.

ج) امکان برپایی نماز جماعت خوف در پناهگاه‌های زیرزمینی با بهره‌گیری از الگوی غزوه عسفان و نحوه تعدیل آن در فضای محدود.

در غزوه عسفان، پیامبر اکرم(ص) مسلمانان را به دو دسته تقسیم فرمودند. همین الگو در پناهگاه نیز قابل اجراست، با این تفاوت که به جای روبه‌روی دشمن ایستادن، یک گروه از نمازگزاران مراقب ورودی پناهگاه و علائم هشدار هستند. فقهای امامیه کیفیت آن را چنین بیان کرده‌اند: امام با گروهی یک رکعت می‌خواند، سپس آن گروه به تنهایی رکعت دیگر را کامل کرده و جای گروه دیگر را می‌گیرند، سپس گروه دوم با امام رکعت دوم را خوانده و پس از آن نماز خود را کامل می‌کنند (شهید ثانی، ۱۴۱۰، ج۱، ص۳۰۳). اگر ارتفاع پناهگاه برای قیام کافی نباشد، نمازگزار نشسته و با اشاره نماز می‌گزارد.

نسخه پیش از انتشار ویراستاری

د) تکلیف خلبانان جنگی و اپراتورهای سامانه‌های ثابت که امکان قیام و رکوع کامل ندارند و مستند به قاعده «المشقة تجلب التیسیر» باید نماز را به صورت نشسته و با ایماء سر و چشم ادا کنند.

در هر چهار وضعیت، با تکیه بر موضوع «عدم سقوط نماز در هیچ حال»، راهکارهای عرفی-اجتهادی ارائه می‌شود.

فقاهت پویا، بدون پیوند با فتاوای معاصر و پرسش‌های عینی رزمندگان، نمی‌تواند پاسخگوی مخاصمات نوظهور باشد. تحلیل‌ها نشان می‌دهد که دیدگاه‌ها بر چهار اصل مشترک تأکید دارند: دم سقوط نماز در میدان نبرد؛ وجوب ادای نماز به هر نحو ممکن (حتی با ایماء و اشاره) در شدت خوف؛ اسقاط شرط استقبال قبله در صورت تعذر عرفی؛ جواز تجمیع نمازها در حالت آماده‌باش. تذکر این نکته ضروری است که اصل وجوب نماز در میدان نبرد، مبتنی بر تشریع مستقل «صلاة الخوف» است و ربطی به وجوب یا استحباب نماز جماعت در شرایط عادی ندارد. در فقه امامیه، نماز جماعت در نمازهای یومیه مستحب مؤکد است و وجوب عینی ندارد، اما خداوند متعال در آیه شریفه «وَإِذَا كُنْتَ فِيهِمْ فَأَقَمْتَ لَهُمُ الصَّلَاةَ...» (نساء/۱۰۲)، اقامه نماز را در اوج میدان نبرد واجب شمرده و کیفیت آن را متناسب با خوف، به پیامبر(ص) تعلیم داده است. ازاین‌رو، فقه معاصر نه تنها الگوهای نوین را تأیید می‌کند، بلکه دایره آن را تا مصادیق جنگ هوایی و ترکیبی گسترش می‌دهد.

ردیف	مفهوم فقهی	مصداق در نبرد هوایی و بمباران مدرن
۱	**«مَعَ الشِّدَّةِ الْمَانِعَةِ مِنَ الِافْتِرَاقِ»** (شهید ثانی،۱۴۲۷ق: ۱۸۸/۱) (خوف شدیدی که مانع از تقسیم نیروها به دو گروه است)	بمباران هوایی مداوم، حملات موشکی بالستیک و پهپادهای انتحاری که هرگونه تجمع و صف‌آرایی منظم را ناممکن می‌سازد.
۲	**«يُصَلُّونَ بِحَسَبِ الْمَكْنَةِ»** (شهید ثانی، ۱۴۲۷ق: ۱۸۸/۱). (نماز به اندازه توان و امکان)	اقامه نماز فرادا با اشاره در سنگرها، پناهگاه‌های زیرزمینی، یا در حال دویدن به سمت نقاط امن.
۳	**«يُؤْمون إيماءً مع تعذّر الركوع و السجود ولو على القَرَبوس بالرأس، ثمّ بالعينين فتحاً وغمضاً»** (شهید ثانی، ۱۴۲۷ق: ۱۸۸/۱). درصورت تعذر در رکوع و سجود ایماء کند. یعنی با اشاره سر، رکوع و سجده را انجام دهد. چنانچه با سر هم نمی‌تواند اشاره کند، با بستن و باز کردن چشم‌ها رکوع و سجده را انجام دهد.	نماز با اشاره در شرایطی که بر اثر شدت انفجار یا لرزش زمین، امکان خم شدن و سجده بر زمین وجود ندارد.
۴	**«مَعَ عَدَمِ الإِمْكَانِ ... سُبْحَانَ اللَّهِ وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ وَ لاَ إِلهَ إِلاَّ اللَّهُ وَ اللَّهُ أَكْبَرُ»** (شهید ثانی، ۱۴۲۷ق: ۱۸۸/۱). (در صورت عدم امکان مطلق، تسبیحات اربعه به جای هر رکعت؛ اگر ایماء به سر و چشم هم ممکن نیست. حتی قرائت هم ممکن نیست در صورت امکان اقامه نماز با قرائت و ایماء برای رکوع و سجده، مجزی است برای مجاهدین به جای هر رکعت. یعنی بدل قرائت، رکوع، سجده و واجبات این‌ها، یک تسبیحات اربعه را بیان کند).	زمانی که حتی اشاره با سر یا چشم ممکن نباشد (مانند لحظات اصابت مستقیم موشک یا بمباران شدید و پیاپی).
۵	**«ولا فرق في الخوف الموجب لقصر الكمّيّة وتغيّرالكيفيّة بين كونه من عدوٍّ ولُصٍّ وسَبُعٍ»** (شهید ثانی، ۱۴۲۷ق: ۱۸۸/۱و ۱۸۹).	تعمیم حکم به هر تهدید عقلایی، از جمله سلاح‌های هدایت‌شونده از راه دور (موشک‌های کروز، هواپیماهای بدون سرنشین).

	(تفاوتی بین خوف از دشمن، دزد یا حیوان درنده نیست).	
۶	**«كَوْنُ الْعَدُوِّ ذَا قُوَّةٍ يُخَافُ هُجُومُهُ عليهم حَالَه الصَّلَاةِ»** (شهید ثانی، ۱۴۲۷ق: ۱۸۶/۱). (دشمن دارای قدرتی باشد که از هجوم او در حال نماز بترسیم).	وجود سامانه‌های هشدار سریع، رادارهای کشف هدف و احتمال عقلایی اصابت موشک یا بمب در لحظات نماز.
۷	**«يَجِبُ على المصلين أَخْذُ السِّلَاحِ»** (شهید ثانی، ۱۴۲۷ق: ۱۸۸/۱). (واجب بودن حمل سلاح در حین نماز).	حفظ آمادگی رزمی و در دست داشتن تجهیزات دفاعی فردی و جمعی در پناهگاه‌ها و مواضع.
۸	**«يُغْتَفَرُ اخْتِلَافُ الْجِهَةِ هنا»** (شهید ثانی، ۱۴۲۷ق: ۱۸۸/۱). (در شدت خوف، اختلاف جهت قبله بخشیده می‌شود چنانچه بخاطر شدت جنگ، امام به یک طرف ایستاده است و مأموم به طرف دیگر ایستاده است، مانعی وجود ندارد).	در هنگام بمباران هوایی، رزمنده هر جهتی که برای حفظ جان خود لازم بداند (مانند خروج از سنگر یا حرکت به سمت خروجی) مجاز است، حتی اگر با قبله مطابق نباشد.

جدول ۱- مستندات فقهی و مصادیق نماز خوف در جنگ‌های نظامی معاصر

پس از تبیین مبانی، واکاوی چالش‌ها، بررسی مصادیق عملیاتی و تحلیل فتوای معاصر، چند نکته اساسی قابل ارائه است:

۱. بررسی قاعده «اهم و مهم» در تزاحم میان حفظ نماز و حفظ جان اثبات می‌کند که اصل نماز ساقط نمی‌شود بلکه کیفیت آن تغییر می‌کند.

۲. ارائه یک نظام عملیاتی پیشنهادی با سه سطح هشدار (زرد، نارنجی، قرمز) مبتنی بر تنقیح مناط از اقسام سنتی صلاة الخوف و صلاة شدید الخوف، به گونه‌ای که برای هر سطح، کیفیت مشخص نماز (جماعت با تقسیم صفوف، فرادا با اشاره و ایماء بدون استقبال قبله) تعریف شود.

این پژوهش نشان می‌دهد که فقه امامیه با اتکا به قواعد ثانویه و فتوای معاصر نه تنها توان انطباق با جنگ‌های غیرمتعارف را دارد، بلکه می‌تواند الگویی برای تدوین آیین‌نامه‌های عبادی-رزمی ارائه دهد. در ادبیات فقهی، تزاحم میان دو تکلیف «حفظ نماز» و «حفظ جان» از مصادیق روشن قاعده «اهم و مهم» شمرده می‌شود. قاعده اهم و مهم قاعده‌ای عقلی است و هرگاه مکلف نتواند دو حکم شرعی را جمع کند، باید آن را که اهمیت بیشتری دارد برگزیند؛ به عبارت دیگر هرگاه بین دو واجب تزاحم باشد، در مقام رفع تزاحم، در صورتی که یکی اهم از دیگری باشد، مقدم می‌گردد.

در نبردهای مدرن، این تزاحم به دلیل ویژگی‌هایی چون تهدید ناگهانی و بی‌مقدمه (بمباران هوایی و موشک‌های بالستیک)، تداوم و استمرار خطر (احتمال حملات موجی و پیاپی) و نیز عدم امکان پیش‌بینی دقیق زمان و مکان حمله، پیچیدگی مضاعفی می‌یابد؛ در حالی که در جنگ‌های سنتی، رزمندگان با مشاهده مستقیم دشمن، امکان برنامه‌ریزی برای اقامه نماز را داشتند، در نبرد مدرن، تشخیص«آستانه خطر» و زمان مناسب اقامه نماز با دشواری بیشتری مواجه است. فقها در تحلیل این تزاحم، حفظ جان را به‌عنوان «اهم» شناسایی کرده‌اند و بر مبنای قاعده «الضرورات تبیح المحظورات» حکم به ترخیص در ارکان نماز داده‌اند. با توجه به مطالب بیان شده می‌توان گفت که شارع مقدس هرگز اصل نماز را قربانی حفظ جان نمی‌کند، بلکه کیفیت آن را متناسب با شرایط تعدیل می‌نماید. قاعده «المیسور لا یسقط بالمعسور» نیز مؤید همین رویکرد است یعنی حتی در اوج مخاطره، آن بخش از نماز که مقدور است، ساقط نمی‌شود.

با توجه به نبردهای مدرن، ضروری است که یک نظام عملیاتی نماز خوف علی الخصوص برای یگان‌های نظامی تدوین گردد. این نظام پیشنهادی، بر چهار اصل استوار است:

اصل اول: تقدم وقت نماز بر هر ملاحظه دیگر. مطابق نظر اکثر فقها تأخیر نماز از وقت مقرر جایز نیست، مگر در شرایطی خاص. بنابراین، در هر شرایطی، نخستین گام، تشخیص وقت شرعی و آغاز نماز در اولین فرصت ممکن است.

اصل دوم: طبقه‌بندی وضعیت‌های هشدار و تعیین تکلیف عبادی متناسب. پیشنهاد می‌شود سه سطح هشدار در قالب جدول ذیل تعریف شود:

سطوح هشدار در موقعیت های حساس نظامی		
هشدار زرد	خوف متعارف (پدافند در آماده باش)	نماز با حفظ جماعت در پناهگاه، تقسیم صفوف و حمل سلاح
هشدار نارنجی	افزایش تهدید (احتمال بالای حمله)	نماز فرادا و در محل استقرار، با اشاره در صورت لزوم، و تجمیع نمازها جایز است.
هشدار قرمز	شدت خوف (بمباران فعال یا درگیری مستقیم)	نماز با ایماء، بدون استقبال قبله، و در حال حرکت اگر لازم باشد.

اصل سوم: آموزش و تمرین مستمر. تجربه تاریخی نشان می‌دهد که کیفیت نماز خوف، نیازمند تمرین و آشنایی قبلی رزمندگان است. روایات متعدد از غزوه عسفان و دیگر نبردهای صدر اسلام، حاکی از آن است که پیامبر اکرم(ص) پیش از عملیات، چگونگی اقامه نماز خوف را به یاران خود تعلیم می‌دادند. بنابراین شایسته است که در دوره‌های آموزشی نیروهای مسلح، نماز خوف به‌عنوان یک مهارت عملیاتی تدریس شود.

اصل چهارم: انعطاف در فروعات متناسب با موقعیت. فقه اسلامی، با اتکا بر قاعده «المشقة تجلب التیسیر»، انعطاف بالایی در فروعات احکام نماز خوف از خود نشان می‌دهد. به همین علت در تدوین نظام عملیاتی باید این انعطاف به رسمیت شناخته شود تا فرماندهان و رزمندگان بتوانند متناسب با شرایط خاص میدان نبرد، تصمیم به شیوه ادای نماز بگیرند. چنان‌که در «جواهر الکلام» آمده: «ضرورة عدم السقوط عنه، لأنها لا تسقط فی حال» (نجفی، ۱۴۰۴، ج۱۴، ص۱۸۰) یعنی نماز در هیچ حالتی ساقط نیست، هرچند کیفیتش دگرگون شود.

می‌توان گفت که فقه اسلامی در مواجهه با چالش‌های نبرد مدرن، سه راهکار ارائه می‌کند: ۱. قاعده اهم و مهم، تکلیفِ متزاحمِ حفظ نماز و حفظ جان را روشن می‌کند و حفظ جان را مقدم می‌دارد بی‌آنکه اصل نماز را ساقط کند. ۲. صلاة شدة الخوف به نیروهای حساس در مواضع هوایی این امکان را می‌دهد که با ایماء و اشاره، فریضه را در کابین هواپیما، کنار توپ ضدهوایی یا در سنگر دیده‌بانی ادا کنند. ۳. یک نظام عملیاتی پیشنهادی می‌تواند این احکام را به رویه‌ای استاندارد، آموزش‌پذیر و اجرایی تبدیل کند تا رزمندگان در میدان نبرد از فیض عبادت بی‌بهره نمانند.

۵. نوآوری نظری: چارچوب «نماز خوف تطبیقی»

نوآوری این پژوهش را می‌توان در دو محور اصلی بررسی کرد:

الف) معرفی چارچوب نظری «نماز خوف تطبیقی»: برخلاف رویکرد رایج که صرفاً به تطبیق احکام موجود بر مصادیق جدید بسنده می‌کند، این پژوهش یک چارچوب نظری جامع با عنوان «نماز خوف تطبیقی» ارائه می‌دهد. این چارچوب، فراتر از یک تطبیق ساده، یک نظام استنباطی منسجم است که از سه مرحله تشکیل شده است:

۱. مرحله توصیف: گونه‌شناسی موقعیت‌های جنگی معاصر (پنج موقعیت عملیاتی).

۲. مرحله تحلیل: طبقه‌بندی سطح تهدید بر اساس «آستانه خطر عرفی» (سه سطح).

۳. مرحله استنباط حکم: استنباط احکام متناظر با هر سطح از طریق تنقیح مناط از اقسام سه‌گانه نماز خوف و با تکیه بر قواعد ثانویه.

ب) روش استخراج سه سطح تهدید (نوآوری روش‌شناختی)

نکته نوآورانه این پژوهش، روش استخراج سه سطح تهدید از اقسام سه‌گانه نماز خوف است. این روش شامل چهار گام است:

گام اول: استخراج ملاک‌های تفکیک از اقسام سه‌گانه. با بررسی اقسام سه‌گانه نماز خوف در فقه امامیه (نماز ذات الرقاع، نماز عسفان، نماز مطارده)، دو ملاک اصلی برای تفکیک احکام استخراج می‌شود: ملاک اول: امکان یا عدم امکان تجمع و صف‌آرایی منظم (وجود یا فقدان «مراقبت متقابل»). ملاک دوم: شدت و ضعف خوف عرفی (احتمال عقلایی هجوم دشمن)

گام دوم: تعمیم ملاک‌ها به مصادیق مدرن. با الغای خصوصیت از مصادیق اقسام سه‌گانه (دشمن مسلح انسانی، حیوان درنده، دزد) و تعمیم ملاک‌ها به تهدیدات مدرن (بمباران هوایی، موشک‌های بالستیک، پهپادهای انتحاری، جنگ الکترونیک).

گام سوم: تعریف سه سطح تهدید. بر اساس ترکیب دو ملاک فوق، سه سطح تهدید تعریف می‌شود:

سطح اول (خوف متعارف): متناظر با «نماز ذات الرقاع» یا «نماز عسفان»

سطح دوم (افزایش تهدید): متناظر با حالتی بین «خوف متوسط» و «خوف شدید»

سطح سوم (شدت خوف): متناظر با «نماز مطارده» یا «نماز در شدت خوف»

گام چهارم: استنباط حکم متناظر با هر سطح. برای هر سطح، حکم شرعی متناظر با تکیه بر قواعد ثانویه و تنقیح مناط از اقسام سه‌گانه نماز خوف استنباط می‌شود (جزئیات در بخش کاربست میدانی ارائه شده است).

ج) مزیت نظریه سه‌سطحی نسبت به رویکردهای موجود

نظریه سه‌سطحی هشدار، در مقایسه با رویکردهای موجود، دارای سه مزیت اصلی است:

۱. جامعیت: رویکردهای موجود، عمدتاً به دو حالت «خوف متوسط» و «خوف شدید» بسنده می‌کنند و حالت میانی «افزایش تهدید» را که در نبردهای مدرن بسیار رایج است، نادیده می‌گیرند. نظریه سه‌سطحی، این خلأ را پر می‌کند.

نسخه پیش از انتشار اولیه و استناد

۲. قابلیت عملیاتی: نظریه سه‌سطحی، به‌جای یک حکم ثابت، سه حکم متناظر با سه سطح تهدید ارائه می‌دهد که قابلیت تبدیل به آیین‌نامه عملیاتی را دارد.

۳. مبنای فقهی مستحکم: نظریه سه‌سطحی، بر اساس قواعد فقهی مسلم (میسور، لاحرج، اضطرار) و با تنقیح مناط از اقسام سه‌گانه نماز خوف استخراج شده است.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف تحلیل فقهی قابلیت انطباق الگوهای سنتی «صلاة الخوف» بر جنگ‌های نظامی معاصر و با تأکید بر دیدگاه شهید آیت‌الله خامنه‌ای (ره) انجام شد. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که فقه امامیه، به دلیل برخورداری از نظام استنباطی منسجم و تکیه بر قواعد ثانویه، توانایی لازم برای پاسخ‌گویی به چالش‌های نوین جنگ‌های مدرن را داراست. برخلاف تصور رایج که ممکن است فقه را در مواجهه با پدیده‌های پیچیده نظامی ناتوان بپندارد، این پژوهش اثبات کرد که فقه پویای امامیه نه تنها اصل نماز را در سخت‌ترین شرایط ساقط نمی‌کند، بلکه با بهره‌گیری از ابزارهایی چون تنقیح مناط و قواعد ثانویه، کیفیت آن را متناسب با درجه تهدید تعدیل می‌نماید.

تحلیل انجام‌شده نشان داد که دیدگاه شهید آیت‌الله خامنه‌ای (ره) در این زمینه، از یک نظام فکری منسجم و متمایز برخوردار است. این نظام بر چهار اصل بنیادین استوار است: نخست، مبنای قرآنی که به جای ترس از دشمن، بر استقامت و بشارت تأکید دارد و نماز را مصداق عینی این استقامت می‌داند. دوم، مبنای روایی که بر اصالت نماز و حضور قلب در همه احوال تأکید می‌کند. سوم، مبنای قاعده‌محور که با تکیه بر قواعدی چون «میسور»، «لاحرج»، «اضطرار» و «اهم و مهم»، دایره رخصت‌ها را گسترش می‌دهد. و چهارم، مبنای عملیاتی که با نگاه حکومتی و نظام‌ساز، به دنبال ارائه راهکارهای مشخص برای نیروهای مسلح است. این نظام فکری، از یک سو با نگاه عرفانی-تربیتی، بر اوج حضور قلب در نماز تأکید می‌کند و از سوی دیگر، با نگاه فقهی-تسهیلی، در شرایط اضطرار، دایره رخصت‌ها را تا جایی گسترش می‌دهد که حتی انحراف کامل از قبله نیز مجزی شمرده می‌شود. این جمع میان عزیمت و رخصت، نشان‌دهنده جامعیت فقه اسلامی است.

این پژوهش با تکیه بر همین نظام فکری، یک چارچوب نظری جامع با عنوان «نماز خوف تطبیقی» ارائه داد که از سه مرحله توصیف، تحلیل و استنباط حکم تشکیل شده است. در مرحله توصیف، موقعیت‌های عملیاتی پنج‌گانه (بمباران شدید، پناهگاه‌های زیرزمینی، آماده‌باش پدافندی، پدافند ثابت و موقعیت خلبانان) گونه‌شناسی شد. در مرحله تحلیل، سطح تهدید بر اساس «آستانه خطر عرفی» به سه سطح خوف متعارف، افزایش تهدید و شدت خوف طبقه‌بندی گردید. و در مرحله استنباط، احکام متناظر با هر سطح، از طریق تنقیح مناط از اقسام سه‌گانه نماز خوف (ذات الرقاع، عسفان و مطارده) و با تکیه بر قواعد ثانویه استخراج شد. این چارچوب، برخلاف رویکردهای موجود که عمدتاً به تطبیق سطحی احکام بسنده می‌کنند، یک نظام استنباطی منسجم و مبتنی بر مبانی فقهی مستحکم ارائه می‌دهد.

بر اساس این چارچوب، یک نظام عملیاتی سه‌سطحی (هشدار زرد، نارنجی، قرمز) پیشنهاد شد که متناسب با درجات مختلف تهدید، تکلیف عبادی رزمندگان را مشخص می‌کند. در سطح هشدار زرد (خوف متعارف)، نماز با حفظ جماعت در

نسخهٔ پیش از انتشار (ناویراسته)

پناهگاه، تقسیم صفوف و حمل سلاح تجویز می‌شود. در سطح هشدار نارنجی (افزایش تهدید)، نماز فرادا با اشاره و جواز تجمیع نمازها جایز است. و در سطح هشدار قرمز (شدت خوف)، نماز با ایماء و اشاره، بدون استقبال قبله و در حال حرکت اقامه می‌شود. این نظام پیشنهادی، محصول تلفیق نگاه حکومتی و عملیاتی شهید آیت‌الله خامنه‌ای (ره) با قواعد فقهی سنتی است و می‌تواند به عنوان الگویی برای تدوین آیین‌نامه‌های عبادی-رزمی در نیروهای مسلح کشورهای اسلامی مورد استفاده قرار گیرد.

در نهایت، این پژوهش نشان داد که فقه امامیه با تکیه بر قواعد ثانویه و فتاوای معاصر، نه تنها توان انطباق با جنگ‌های غیرمتعارف را دارد، بلکه می‌تواند الگویی کارآمد برای تلفیق عبادت و رزم در مخاصمات نوین ارائه دهد. این امر، خود گواهی بر جامعیت و جاودانگی شریعت اسلام در مواجهه با تحولات عصر جدید است. با این حال، این پژوهش محدودیت‌هایی نیز داشته است؛ از جمله کمبود منابع در مورد فتاوی صریح مراجع معاصر درباره مصادیق خاص جنگ‌های هوایی و سلاح‌های دقیق، و عدم امکان انجام مطالعه میدانی برای مشاهده عینی وضعیت اقامه نماز در شرایط جنگی. پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های آینده، این نظام سه‌سطحی در یک مانور نظامی به صورت میدانی آزمایش شود و همچنین مطالعه تطبیقی بیشتری با دیدگاه سایر مذاهب اسلامی در این زمینه انجام گیرد.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش: نویسندگان از هر گونه جعل و سرقت علمی و هر گونه سوءرفتار پژوهشی اجتناب کرده و اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده‌اند و این موضوع را تأیید می‌کنند. همچنین در نگارش مقاله، امانتداری در استناد به منابع و ارجاعات به طور کامل رعایت شده است.

تعارض منافع: بنابر اظهار نویسندگان این پژوهش هیچ گونه تعارض منافع مالی یا غیرمالی با نهادها، سازمان‌ها یا اشخاص حقیقی و حقوقی ندارد.

حامی مالی: نویسندگان در نگارش مقاله هیچ گونه کمک مالی مشخصی از نهادهای تامین مالی در بخش های دولتی، تجاری یا غیر انتفاعی دریافت نکرده‌اند.

اعلام استفاده از ابزارهای هوش مصنوعی در فرایند نگارش مقاله: در آماده‌سازی این مقاله، نویسندگان به علت عدم دسترسی به برخی متون فقهی خطی و نسخه‌های کهن از ابواب صلاة الخوف، محدود بودن فتاوای صریح از مراجع معاصر درباره مصادیق خاص جنگ‌های هوایی و سلاح‌های دقیق،کمبود پیشینه پژوهشی نظام‌مند و همچنین عدم امکان انجام مطالعه میدانی برای مشاهده عینی وضعیت اقامه نماز در شرایط جنگی، در نگارش پیش‌نویس اولیه ازChatGPT استفاده کرده‌اند. پس از استفاده از این ابزار، محتوای تولید شده را بازبینی و ویرایش نموده‌اند و مسئولیت کامل محتوای منتشر شده را برعهده می‌گیرند.

نسخه پیش از انتشار اولیه

فهرست منابع

قرآن کریم

۱. ابن منظور، محمد بن مکرم(۱۴۱۴). لسان العرب. بیروت: دار صادر.

۲. احمدی فر، مصطفی، عبادی، مهدی و قاسم، محمد(۱۴۰۶). «واکاوی تطبیقی اضطرار در فقه عبادی و فقه جهاد با تأکید بر احکام نماز و روزه در شرایط جنگی». مطالعات فقه اسلامی و مبانی حقوق, (), -. doi: 10.22034/fvh.2026.24266.2322

۳. ازهری، محمد بن احمد(۱۴۲۱). تهذیب اللغه. بیروت: دار إحیاء التراث العربی.

۴. امامی قشلاق، محسن، رئیسی، روح الله و حسینیه، آرزو(۱۳۹۷). تحلیل کاربردی قاعده فقهی اضطرار در مساله جواز سقط جنین. قرآن وطب. ۳(۴). ۲۲۳-۲۲۸. https://www.quraniimed.com/article_192937.html

۵. بهاری اردشیری، عباسعلی؛ شفیعی، سید محمد(۱۴۰۲). بررسی تحلیلی قاعده اضطرار در حقوق و فقه اسلامی. پژوهشنامه تطبیقی دادپیشگان، ۷(۷). ۲۰-۳۱. https://rimag.ir/fa/Article/46148/FullText

۶. جوهری، اسماعیل بن حماد(۱۴۰۷). الصحاح تاج اللغهٔ و صحاح العربیهٔ بیروت: دار العلم للملایین.

۷. حبیبی، ابراهیم و شریفی، سید محمد(۱۴۰۲). بررسی اندیشه جهاد دفاعی در ارتباط با جنگاوری های ترکیبی و نامتعارف. سیاست دفاعی. ۳۲(۱۲۳). ۲۰۱-۲۳۶. https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.10255087.1402.32.123.8.6

۸. حر عاملی، محمد بن حسن(۱۴۰۹). وسائل الشیعه. قم: مؤسسه آل البیت.

۹. حلی، حسن بن یوسف. بی تا. مجمع الفائدهٔ و البرهان فی شرح إرشاد الأذهان. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

۱۰. خامنه‌ای، سیدعلی؛ فاضل لنکرانی، محمد و...(۱۳۸۱). رساله توضیح المسائل: مطابق با فتاوای سیزده نفر از مراجع معظم تقلید. قم: جامعه مدرسین.

۱۱. خامنه‌ای، سید علی(۱۴۰۰). اجوبهٔ الاستفتائات. تهران: انقلاب اسلامی.

۱۲. خامنه‌ای، سید علی(۱۴۰۰). رساله نماز و روزه. تهران: انقلاب اسلامی.

۱۳. خامنه‌ای، سید علی(۱۴۰۲). رساله آموزشی. تهران: انقلاب اسلامی.

۱۴. خمینی، سید روح الله(۱۳۷۰). صحیفه نور: مجموعه رهنمودهای حضرت امام خمینی(قدس سره الشریف). تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

۱۵. خمینی، سید روح الله(۱۴۴۲). موسوعهٔ الإمام الخمینی قدس سره الشریف. قم: موسسه امام خمینی (ره).

۱۶. راغب اصفهانی، حسین بن محمد(۱۴۱۲). المفردات الفاظ القرآن. بیروت: دار الشامیه.

۱۷. سیستانی، سید علی(بی تا). منهاج الصالحین. قم: مؤسسه المنار.

۱۸. شهید ثانی، زین‌الدین بن علی(۱۴۱۰). الروضهٔ البهیهٔ فی شرح اللمعهٔ الدمشقیهٔ. قم: داوری.

۱۹. شهید ثانی، زین‌الدین بن علی(۱۴۲۷). الروضهٔ البهیهٔ فی شرح اللمعهٔ الدمشقیهٔ. قم: دار التفسیر.

۲۰. صدر، محمد(۱۴۳۳). الوافیهٔ فی حکم صلاهٔ الخوف فی الإسلام. قم: محبین.

نسخهٔ پیش از انتشار (ناویراسته)

۲۱. طباطبایی، محمد حسین(۱۳۷۸). تفسیر المیزان. قم: جامعه مدرسین.

۲۲. طبرسی، فضل بن حسن(۱۴۰۸). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دار المعرفة.

۲۳. قرطبی، محمد بن احمد(۱۳۶۴). الجامع لأحکام القرآن. تهران: ناصر خسرو.

۲۴. گلپایگانی، محمدرضا(۱۳۶۳). احکام نماز خوف و مطارده جهت آگاهی رزمندگان در جبهه. قم: مدرسه حضرت آیت الله العظمی گلپایگانی. دار القرآن الکریم.

۲۵. مقری فیومی، احمد بن محمد(۱۳۴۷). المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی. قاهره: المطبعة الأمیریة.

۲۶. مکارم شیرازی، ناصر و اسکندرلو، محمدجواد. بی تا. تعلیم و تربیت در تفسیر نمونه. قم: بی نا.

۲۷. مکارم شیرازی، ناصر و همکاران(۱۳۸۵). دائرةالمعارف فقه مقارن. قم: مدرسة الإمام علی بن أبی طالب علیه‌السلام.

۲۸. مکارم شیرازی، ناصر و همکاران(۱۳۹۷). نقش ائمه علیهم‌السلام و فقهای شیعه در فقه. قم: امام علی بن ابی طالب علیه‌السلام.

۲۹. مکارم شیرازی، ناصر(۱۳۷۴). تفسیر نمونه. تهران: دار الکتب الإسلامیة.

۳۰. ملکیان، روح‌الله(۱۳۸۸). «نماز خوف در قرآن». فقه اهل‌بیت علیهم‌السلام، ۱۵(۵۸). ۱۶۲-۱۸۰.

۳۱. نجفی، محمدحسن(۱۴۰۴). جواهر الکلام. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

قوانین و اسناد بین‌المللی

۳۲. اساسنامه رم دیوان کیفری بین‌المللی، ۱۹۹۸، ماده ۸.

۳۳. اعلامیه جهانی حقوق بشر، ۱۹۴۸، ماده ۱۸.

۳۴. پایگاه اطلاع رسانی حوزه https://hawzah.net/fa/Resaleh/View/22523

۳۵. پروتکل اول الحاقی به کنوانسیون‌های ژنو، ۱۹۷۷، ماده ۵۳ و ۵۱.

۳۶. ده توصیه رهبر شهید درباره آداب نماز https://noo.rs/foKqo

۳۷. رأی دیوان کیفری بین‌المللی در پرونده المهدی (ICC-01/12-01/15)، ۲۷ سپتامبر ۲۰۱۶.

۳۸. قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، اصل ۱۴۳.

۳۹. قانون مجازات اسلامی ایران، ماده ۱۵۲.

پایگاه‌های اینترنتی

۴۰. پایگاه اطلاع رسانی دفتر مقام معظم رهبری، https://www.leader.ir/fa/content/23463

۴۱. پایگاه اطلاع رسانی، دفتر حضرت آیت‌الله العظمی مکارم شیرازی، قواعد حفظ نظام اجتماعی از منظر آیت‌الله مکارم شیرازی، https://makarem.ir/news/fa/News/Details/429853

۴۲. پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه. (بی‌تا). «رساله نماز و روزه». قابل دسترسی در: https://hawzah.net/fa/Resaleh/View/22523

نسخه پیش از انتشار ناوردا

۴۳. پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری. (بی‌تا). «ده توصیه رهبر شهید درباره آداب نماز». قابل دسترسی در :
https://www.leader.ir/fa/content/23463

۴۴. سیستانی، سید علی. توصیه‌های بیست‌گانه به جهادگران عراقی (۱۳۹۳). قابل دسترسی در:
https://www.hawzahnews.com/news/344593/

۴۵. سیستانی، سید علی. فتوای جهاد کفایی علیه داعش (۱۳ خرداد ۱۳۹۳). قابل دسترسی در:
https://fa.wikishia.net/

نسخهٔ پیش از انتشار ناوردراسته